

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА
ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ
КЫРГЫЗ БИЛИМ БЕРҮҮ АКАДЕМИЯСЫ**

Жумабаева Гүлайым Абдысаматовна

**Тарбиялык сааттардын
иштелмелери**

Класс жетекчилер, тарбия завучтары

үчүн методикалык колдонмо

8-класс

Бишкек – 2019

Аннотация

Колуңуздагы колдонмонун негизги максаты – класс жетекчилердин, тарбия иштери боюнча директордун орун басарларынын ишин жеңилдетүү. Колдонмо “Тарбиялык иштердин” программасынын негизинде түзүлдү. 8-класстын курак өзгөчөлүгү, азыркы мектептеги реалдуулук эске алынып иштелип чыкты. Ишин жаңыдан баштап жаткан класс жетекчилерге, тарбия завучтарына, атүгүл тажрыйбалуу педагогдорго тарбиялык иштерди уюштуруунун жаңы форма, метод, ыкмаларын табууга өбөлгө болот деген үмүттөбүз.

Рецензиялагандар: Байгазиев С.О. – КББАнын башкы адиси, фил.илим.док., профессор.

Добаев К.Д. – КББАнын ПЖКББ борборунун директору, пед.илим.док., профессор.

Жоробекова К.М. - №5 УКГнын мугалими.

Редактору: Жумабаев И.А.- фил. и. к.

Корректору: Карамолдоева С.

Киришүү

Улуттун өнүгүшү мектептин адептик-рухий баалуулуктарга көңүл бөлүшүнө, этнопедагогикалык жана педагогикалык адабияттарды интеграциялап, тарбия сааттарын сапаттуу өтүшүнө байланыштуу. Рухий баалуулуктарды улуттун туура аныкташы, мугалимдердин тарбиялык аракети коомдун эртеңки келечегин аныктайт. Цивилизациянын эртеңки келечегинин аныктоочу фактору – таалим-тарбия.

Азыр билим берүү системасында олуттуу реформа жүрүп жатат, анткени элдин аң-сезими, социалдык абалы өзгөрүүдө. Мурдагы социалисттик идеологияга негизделген тарбия актуалдуулугун жоготту. КМШ курамына кирген өлкөлөр дүйнөлүк билим берүү мейкиндигине кирүүгө багытталган жаңы билим берүү системасын түзүү үчүн тарбиялоонун жаңы формаларын, жаңыча мамилени, жаңы усулду, жаңы технологияны түзүүнүн жолдорун издеп жатышат. Бул процесс педагогикалык теорияда жана практикада олуттуу өзгөрүү менен ишке ашууда. Жаңы билим берүү парадигмалары түзүлүп, тарбиялык сааттардын жаңы мазмуну түзүлүүдө, балдарды мурдагыдан башкача тартипке үйрөтүү керек экендигин коом түшүнүүдө.

Класс жетекчинин адептик-рухий тарбияга жетишерлик көңүл бөлбөй калышы окуучулардын өнүгүшүнө терс таасирин тийгизип келген. Азыркы коомдун көйгөйлөрү – качандыр бир мезгилдеги мектептин, үй-бүлөнүн ишиндеги кемчилигинин натыйжасы. Билим берүү системасынын таалим-тарбия боюнча азыркы аракети, келечек муундун кийинки абалын, коомдун кийинки жашоо шартын аныктайт. Окуучуну турмушка даярдоо – билим берүү системасынын негизги максаты. Окуучулардын таалим-тарбиясына мектептин жоопкерчилиги болуш керек. Педагогдордун жана окумуштуулардын таалим-тарбия боюнча аракетин жандандыруу – азыркы учурдун талабы.

Тарбиялык иштердин мазмунун мурда мугалим аныктап келген, азыр ББЖИМ (министрлик), Кыргыз билим берүү академиясы сунуштап жатат, ал эми кандай усул, ыкмаларды колдонуп тарбиялык сабак өтөт, ал – мугалимдин укугу. Окуучулар улуттун эң жакшы этикалык баалуулуктарын, рухий мурастарын, жогорку адептик принциптерин мектептен угуп, көрүүгө тийиш.

Идеологиялык вакуумдан чыгуу боюнча философиялык ой толгоолор менен чектелбей, республиканын бардык аймагында жаштардын физикалык, рухий жактан соо өсүшүнө камкордук көрүүчү практикалык аракетке өтүү, жаңы методологиялык, концептуалдык позицияны, социалдык-педагогикалык шарттарды түзүү зарылчылыгы бышып жетилди. Биздин эмгегибизде элдик педагогиканын тарбиялык мурастарынын потенциалын педагогика илиминин жетишкендиктери менен айкалыштырууга аракеттендик.

Педагогдор өлкөнүн экономикалык, рухий кризисинен алып чыгып кетүүгө жөндөмдүү жаштарды тарбиялай алабы, жокпу, бул – маанилүү маселе. Кыргыздар илгери бул маселени кандай чечип келишкен, таалим-тарбияны кандай уюштуруп келген, азыркы күндө 8-класстын окуучуларынын көйгөйлөрү кандай, аларды чечүү үчүн класс жетекчилерге кандай аракет керек, тарбиялык сааттардын үлгүлөрү кандай болушу керек, булар дагы – маанилүү маселе. Колдонмодо 8-класстын окуучуларына тарбиялык сааттардын иштелмелерин сунуштамакчыбыз. Бул методикалык колдонмо класс жетекчилердин, тарбия завучтарынын столунун үстүндөгү күнүмдүк практикада колдоно турган китепче болот деген үмүттөбүз.

Класстык тарбия сааттардын мааниси

Адептик-рухий тарбия көбүнчө үй-бүлөдө калыптанат, бирок мектептин, өзгөчө класс жетекчилердин балдардын адебинин жакшы же начар калыптанышына салымы жок эмес. Адептик-рухий тарбия ата-бабалардын баалуулуктары, багыты, рухий мурастары, фундаменталдык өзөгү сыяктуу. Мектеп да балага жамандык менен жакшылыкты, абийир менен уятсыздыкты ажыратууга, жоопкерчиликке, тартипке үйрөтүүгө тийиш. Бала кезинде адамдын жан дүйнөсүндө адептик-рухий тарбия орун алса, кийин анын жемиши ийгиликтин себеби болот.

Билим берүү системасындагы тарбия – бул максатка багытталган иш-аракет, анын максаты – окуучуларга Ата Мекендик, жалпы адамзаттык, улуттук рухий баалуулуктарды түшүндүрүү жана өнүгүүгө шарт түзүү, турмушта жолун, кесибин аныктоого жардам берүү. Булардын көпчүлүгү класстык сааттарда каралат. *“Тарбия баланын билимин, билгичтигин, тажрыйба менен байытып, акылын өнүктүрүп, жамандык менен жакшылыкка туура мамилени калыптандырып, коомдо болгон моралдык эскиликке каршы күрөшүүгө даярдашы керек”* (В.А. Сухомлинский).

Мектептин бүтүрүүчүлөрү айрым учурда класс жетекчи күтпөгөн ийгиликке жетишет. Бул кокустукпу же класс жетекчи окуучуну баалай албагандыгыбы? Класс жетекчилер (көбүнчө) өзүнө жаккан план түзүп, ошол план боюнча аракеттенет. Балага ошол план керекпи, жагабы, баланын абалы кандай, ал эмнеге муктаж, аны жеткиликтүү баалабайт. Биздин жаңылыштыгыбыз ушул жерде. Айрым класс жетекчилер окуучуга мүнөздөмө жазуудан кыйналышат, анткени баланы жакшы билбейт. Класстык сааттардын мазмуну окуучуга кызык эмес, баланын терс эмоциясын козгой турган, көңүлүн оорута турган маалымат берилет. Бул туура эмес. Окуучу менен чын жүрөктөн сүйлөшүп, жан дүйнөсүнө үнүлүп, “кирип”, ага эмне керек экендигин билүү маанилүү. Класстык саат баланы ойлондуруп, жаман сапатын жоюуга, жакшысын жандандырууга, көкүрөгүндө жакшылыктын үрөнүн калтырууга тийиш.

Мурунку доорлордо кийим зарыл нерсе болчу, азыр байлыгын (престижин) көрсөтүүчү нерсе болду, ал инсандык сапатты “эритүүгө” айланды. Адамдар байлыктын кулчулугуна өтүүдө. Бул реалдуулуктан адам кайда качат? Калыссыздык, ырайымсыздык орун алган коомдо АДАМ болуп калыптануу кыйын. Класстык саат ушундай реалдуулукта окуучуга АДАМ болууга жардам бериши керек.

“Балдардын жүрөгүнө оң таасир этилбеген (рухий тарбия жетишсиз) класстык саат, окуучулар жамаатындагы жашоо – бала үчүн чыныгы уу, ал жылуу сезимге суусатат” (С.Т. Шацкий). “Балалыктан жаштыкка өткөн курак оор, бул – өзүн, адамды, коомду, дүйнөнү тааныган мезгил, ушул убакта мүнөзү калыптанат, бул дүйнөдөгү максаты аныкталат, адептик идеалын иштеп чыгат, турмуштун жол-жобосун үйрөнөт, жашоонун маңызын түшүнөт” (Г.А. Мединский). “Карылыктын бир жылы – он эки ай, балалыктын бир жылы – доор” (А.Алексин).

Окуучуда адептик-рухий маданиятты калыптандыруу үчүн класс жетекчилер төмөнкүлөрдү түшүнүү керек:

- окуучу элдик маданиятты, тарыхый чындыкты кабыл алуучу, улантуучу экендигин билген;
- окуучу социумдун мүчөсү, өз өлкөсүнүн жараны катары өз укугун жана милдетин билген, өлкөнүн рухий абалына кайдигер эмес атуулу болуп калыптанган;
- өспүрүмдөрдүн коомунда жашап, алардын коммуникативдүү маданиятын көрүп, баарлашкан, алардын абалына кайдигер эмес;
- өз айылынын, шаарынын тазалыгына, жашылданышына салымы бар, тууган-уруктарынын жамандык-жакшылыктарына катышкан;
- үй-бүлөсүнө, коомго пайдалуу, Ата Мекендин өсүшүнө салымы бар;
- адамзаттын глобалдуу (масштабдуу) маселелерине кайдигер болбогон, элдин диний ишенимин урматтаган, табигый кырсыктарга жардамын аябаган инсан

болуу керек. Инсан – бул бытиенин, адамдын табигатын тааныган эркин адам.

Адептик-рухий тарбияда педагог сөз, мамиле, иш-аракет аркылуу окуучуга ордун, рухий өнүгүү багытын көрсөтөт, мында сөз менен иште ажырым болбош керек. Адамдын наркы ишинин өлчөмү, сапаты адеп-ахлагы менен аныкталарын балага түшүндүрүү керек. Ак ниеттүүлүгү менен өзгөчөлөнгөн баланын репутациясы булганбайт, ал элге, улутуна, табигатка, өлкөгө жакшылык тилеп, колунан келген аракетин кыла берсин.

Окуучунун жүрөгүнө жакшы сезим калтырып, позитивдүү энергияны “ойготуш” үчүн класстык саатка:

- даярдануу, ар түрдүү темада керектүү маалымат берүү;
- окуучунун оюн угуп, ага өнүктүрүүчү ой салуу, демилге берүү;
- класстык жамааттын өнүгүшүнө пайдалуу болуу;
- пессимизмди, негативизмди жеңүүгө, оптимизмге, позитивизмге “заряддоо”, жаратман эмгекке шыктандыруу;
- окуучуларды маалымат издегенге, тапканга, анализдегенге үйрөтүү керек. *“Бала макоо эмес, алардын эси жоктору чоңдордон көп эмес, аларга чоңдой мамиле кылгыла”* (Я.Корчак). Анда эмесе ишиңерге ийгилик каалайбыз.

Акыл байлыгы азбас байлык. Акылы аздын азабы көп.

Сабактын максаты: Окуучуларга адамдын жашоосунда акылды өнүктүрүүнүн маанисин түшүндүрүү. Акылсыздын коомго, үй-бүлөгө зыяндуулугун түшүндүрүү.

Доскага: “Акылдуулар сөз алышат, акылсыздар өч алышат”, “Акылдын өбөгү билим, жөлөгү тажрыйба” – деп жазылат.

Жаңы тема. Мугалим: Акыл тарбиясы деп – адамга билимдердин системасын өздөштүрүүгө жардам берүүнү аташат. Акылдуу адам деп – жөн эле билимдүү адам эмес, өзүнө керектүү, пайдалуу билимди таба билген, изденүүчү, ал билимди турмушта колдоно билген, алыскы келечекти ойлогон адамды түшүнөбүз. Адамдын өзүнүн табигый ой-аракети, өз алдынча иштөөсү, изилдөөсү, үйрөнүүсү – акыл аракети деп аталат. Акыл топтоодо адамга эркиндик берилиш керек. Илимдин ролу – экинчи пландагы маселе. Акыл тарбиясы адамдын турмушка даярдануудагы маанилүү бөлүгү болуп эсептелет. Акыл таанып-билүү кызыгуу, интеллектуалдык аракет, билим алуу, алган билимин практикада колдонуу ж.б. аркылуу калыптанат. Адамдын өзүнүн билим издөөсү, өзүнө керектүү маалыматты табуусу, практикада колдонуусу ж.б. аракети болсо, акыл натыйжалуу өнүгөт [18].

Акыл тарбиясы деп – логиканы өнүктүрүүнү атагандар бар, б.а. логикалык ойлом акылдын маанилүү элементи катары эсептелет. Акылдуу болуш үчүн илимдерди өздөштүрүп, диалектикалык ойломду өнүктүрүш керек. Акыл оюнда,

эмгекте, окууда, класстан, мектептен тышкаркы иштерде, турмуштук процессте, билимди чыгармачыл колдонгондо ж.б. өнүгөт. Акылдуунун белгилери: теориялык билимди практикада колдоно алат, турмуштук көйгөйлөрдү оптималдуу, рационалдуу чечет, оперативдүү ой жүгүртөт, жөндөмү өнүккөн, шартка жараша ийкемдүү ойлонот, эске тутуму жакшы, өз алдынча изденет, аракеттенет, техниканы өздөштүрөт, ойлоп табат, интеллекти жогору, көп окуйт, активдүү, билимин тереңдетет, кеңейтет, байкагыч, так эсептейт, тартиптүү, анализдейт, синтездейт, салыштырат, жыйынтык чыгарат, маанилүүсүн бөлө алат ж.б. Педагогикада ушул операцияларды жакшы аткаруу – акылдуунун белгиси катары эсептелет [18].

Акыл түрдүү максаттарда колдонуучу курч бычак сыяктуу. Кимдир бирөө бычак менен тамак-ашты кесет, убал-соопту билбей, аны зулумдук кылууда колдонгон адамдар да бар. Ыймансыз акыл-эс адамды кызыктыруучу напсинин азгырыгынан чыга албайт, мындай акыл-эс адамды коркунучтуу кылат. Написи ооздукталбаган адамдын акылы ыймандуулуктан, туура жолдон чыгышына себепкер болот (б.а. бычакты зулумчулукка колдонот). Ыймансыз, ак ниеттүүлүктөн оолактаган адамдын акыл-эси чөйрөгө да, өзүнө да зыян. Ыймандуу акыл-эс адамды инсан (личность) кылат, инсан адамды султан (бийик) кылат. Адам султандык акыл-эске жетиш үчүн өзүн көзөмөлгө алып, таалим-тарбияга чыдап, сабыр кылуу керек. Мындай абалга жетүү үчүн рухий билим, талыкпас аракет, терең ойчулдук керек. Напсилик сезимдерге басылган пенденин абийири кризиске учураган адам рухий жактан тайыздайт.

Этнопедагогикада акыл-эстүүлөрдүн белгилери: элдик нускалардан насаат алат, акыйкатты тааныйт, пайдалуу билим издейт, пайдасыз билимге кызыкпайт, акты карадан, адалды арамдан, жаманды жакшыдан ажыратат, адамды угат, оң жолду тандайт, ой жүгүртүүсү туура, дурус, мамлекеттин мыйзамына баш ийет, алган билимине амал кылат, ойдун, ниеттин тазалыгына, дилдин соолугуна камкордук көрөт, акылмандуулукка, даанышмандуулукка умтулат, урпактарынын келечегин ойлойт, өзүнүн, жакындарынын тагдырын ойлойт, зээндүү, зирек болот. Мартабасы жогорулаган сайын акыл-эстүү пенденин сылыктыгы, адеби ошончолук жогорулайт. Акыл-эстүү адам бирөөнүн айыбын ачпайт, кемчилигин издебейт, байлыгы көбөйгөн сайын текеберликке алдырбайт, менменсинип кетпейт. Рухий баалуулуктан куру калган дилдин ээси, дүнүйөлүк кызыкчылыктын үстүнөн сая түшүп, ыйман парасатынан, зиректиктен куру калат. Өлүк дене чирип жок болуп кеткен сыяктуу өлүк дил рухий тааным жолунда караңгылыкка сүңгүп кирет, жакындарын, балдарын, пикирлештерин аянычтуу абалга жетелешет.

Терс сапаттардын: кайдигерликтин, уятсыздыктын, абийирсиздиктин – күнөө экендигин адамдын баамдашы – аң-сезимдүүлүктүн белгиси. Ал эми терс сапаттардын күнөө экендигин сезбөө – аң-сезимдин, акыл-эстин өнүкпөй калгандыгынын белгиси. Адамдын табиятындагы караңгылык, кумардануу, куштар болуу, текеберчилик, ач көздүк, зыкымдык, кызуу кандуулук ж.б. терс сапаттардын баары напси кумарына кирип кеткен адамдын белгилери.

Акыл напсиге багынганда, адамдын абийиринде адеп-ахлактык колдоо азайганда, билимдин негизинде ойлонуу азайып, акыл-ой чабыты житип, адам рухий жактан тайыздайт. Ыймандуу акыл-эстин ээсинин дили (психикасы) соо болот. Ыймандан куру калган дил (психикасы) дарттуу болсо да, акылы өзүн актоонун жолун издей берет.

Акыл менен билим – азаматтын дөөлөтү. Элдик педагогикада акылдуулук – адептик категория. Адамдын адептик маданияты – акылдын, билимдин туундусу. Дили (психикасы) дарттуу адамдын абалы жүрөгүндө айыкпас оору бар сыяктуу, б.а. оорудан азап тарткан адамдын абалына окшош. Алардын ички ааламында тынчык, бейкуттук жокко эсе. Сырткы дүйнөсүндө иретсиздик, адептик билимсиздик болсо, ички ааламында белгисиздик болуп, адамдар чоң рухий бүлүккө (дискомфортко) дуушар болушат. Мындай адамдар тарбия алып, оюн тазалабаса, напсисин тыйбаса, аң-сезимин негативдүү таасирлерден оолактатпаса оңолбойт. Акылсыздар арам тамак менен азыктанышы мүмкүн. Арам азыктар кийин адамга убайым алып келет. Убайым адамдын жан дүйнөсүн оорукчал кылат, андай адамды дарылоонун натыйжалуу ыкмасын окумуштуу психологдор дале таба элек. Ал эми Чыгыштын ыкмаларын азыркы күндө Американын, Европанын психотерапевттери ооруканаларда колдонууда.

Айкөлдүк, аң-сезимдүүлүк, кечиримдүүлүк, жоомарттык, кең пейилдүүлүк, жакшы ойду жүзөгө ашыруучу сыпаты – бул акыл менен жүрөктүн (дилдин) бирдиктүү аракетинин натыйжасы. Ал адамда болуучу эң күчтүү, эң аздектүү сапат. Чыныгы акыйкатка бир гана жүрөк менен акылдык бирдиктүү аракети аркылуу жетүүгө болот, акылдын жана беш туюмдун (кулак, мурун, тил, дене, көз) жөндөмү менен бул нерсеге жетүүгө мүмкүн эмес. Акылдуу ойлонот, акылман билет. Жүрөгү аалам менен гармониялуу жашаган адам “баарын” (жашоосуна керектүү маалыматтарды) билет. “Баарын” билген адамды акылман дешет. Кругозору өтө кенен, билими терең адамдын да акылы чектелүү. Адам баарын биле албайт. Жөнөкөй жүрөктө аалам жөнүндө маалымат камтылган. Эң терең акыл да жүрөктү (иррационалдуу ойду) түшүнө албайт. Эки адамдын жүрөгүндөгү сүйүүсү аркылуу адам (бала) жаралат. Жашоо процессинде акыл калыптанат. Жер жүзүндөгү бардык акылдуулар биригип, сүйүүгө жөндөмдүү

(жасалма эмес) жүрөк жарата алышпайт. Акыл жүрөккө үстөмдүк кылса, кайдигерлик жаралып, адамдан санаалаштык кетип, ал муздак мерээ болуп калыптанат. Акыл жүрөктөгү мээрим менен толукталса, негативдүү ойлор тазаланып, эрип акыйкаттын үрөнү калат. Акылмандуулук ушинтип жаралат.

Бышыктоо. Окуучу: Эмне үчүн акылы аздын азабы көп болот?

Мугалим: Акылдуу менен акылдуу, акыл издеп кеңешет, акылсыздар акыл таппай эгешет (тартышат), акыл табылбаган жерде (кезде) азапка жол ачылат. Акылдуулар жол башчыга окшош, туура жолго түшкөндөргө пайдалуу болушат, бирок тескери жолдогуларга пайдасы тийбегендиктен, акылдуунун кадырын билишпейт. Чыныгы акылдуу адам акылсыздын жоруктарына катаал мамиле кылышы мүмкүн, бирок жардан кулата түртпөйт. Акылдуунун сөзү кыска, адилеттүү, бирок ачуу болот. Акылдуу көп азаптан кутулат, акылсыз көп азапка тутулат. Акылы аздын азабы ошон үчүн көп болот.

Окуучу: Акылы өнүкпөй калган адамдардын кандай көйгөйлөрү болот?

Мугалим: Турмуштан туура жол таппай кыйналат, өзүнө керектүү билимди өзү аныктай албайт, коом, адам менен тил табыша албайт, билимин турмушта колдонгонду билбейт, алыскы келечекти ойлонбойт, ошого карабастан кемчилигин “жашырат” (жойпуланат). Кемчилигин “жашыруу” – акылы кем адамдын белгиси. Акылсыздык – көйгөйлөрдүн булагы сыяктуу.

Окуучу: Акылдын өнүгүшүнө эмне таасир этет?

Мугалим: Акыл оошот, б.а. акылдын өнүгүшүнө адам таасир этет, илимий билимдер, туура саясат, ЖМКдагы туура маалыматтар, эмгек, таалим-тарбия таасир этет. Акылдын өнүгүшүнө 64% генетикалык программа, 16% үй-бүлөлүк тарбия, 3% коом, 17% - ар кандай факторлор (компьютердик программалар, мектеп ж.б.) таасир этет (англис психологу Д.Шаттлеворт 1935). Акыл жөнүндө кандай макал-лакаптарды билесинер?

Болжолдуу жооптор: “Акыл адашпас, билим коробос”. “Акыл конбогонго бакыт конбойт”. “Ачуу – душман, акыл – дос, акылыңа акыл кош”. “Акылга көнбөгөн азапка көнөт”. “Акыл тирүүдө урмат, өлгөндө даңк”. “Акылдуунун бир сөзү акмактын миң сөзүнөн артык”. “Акылдуунун иши дагы акылдуу, билимсиз баалай албайт акылды”. “Акылман-билги өлсө, журт акылсыз калат”. “Акылсыз болсо алганың, айыкпас дартка калганың”. “Акылы жок чыр сүйөт, обону бар ыр сүйөт”. “Акылы жокко убал жок” (уланткыла) [20].

Мугалим: Акылдуу чындык калптан кийин сүйлөнүүгө тийиш. Акыл

жөнүндө окумуштуулардын кандай сөзүн билесинер?

Болжолдуу жооптор: «Эмгек акылга акыл кошот» (Сенека). «Эмгекке олуттуу мамиле кылып, дайыма эмгектенген адам, иштин көзүн билип калат, акылы толот» (Я.А. Коменский). Уланткыла.

Мугалим: Акыл канткенде толот, эмнеден кемийт?

Болжолдуу жооптор: Акыл кемийт: капалуу болгондо, уктабай жүргөндө же ченемин билбей уктаганда, ачууга жеңдиргенде, пайдасыз билим (схоластика, бурмаланган тарых ж.б.) алганда, акыйкат чагылдырылбаган китеп окуганда, арак ичкенде, бангизат колдонгондо, напсинин кулуна айланганда, акылсыз менен дос болгондо, туура эмес жолго түшкөндө (уланткыла).

Акыл толот: билим өздөштүргөндө, илим изилдегенде, акылдуу менен сүйлөшкөндө, акыйкат чагылдырган китеп окуганда, акылдуу кеп укканда, эл камын көрүп ойлонгондо, акылман адамдан таалим-тарбия алганда, өнүгүү жолуна түшкөн коомго кошулганда, эмгектенгенде (уланткыла).

Мугалим: Акылы өнүккөн, өнүкпөгөн адамдардын белгилери кандай?

Болжолдуу жооптор: Акылы жакшы өнүкпөгөн адам эл жөнүндө сүйлөйт (катасын, кемчилигин айтат, сындайт), акылы орто өнүккөн адам окуялар жөнүндө сүйлөйт, акылы өнүккөн адам ал окуянын пайдасы, зыяны жөнүндө сүйлөйт. Башкалардын ийгилигинен өрнөк, жаңылыштыгынан сабак алат. Акылы жокко акча токтобойт, б.а. үнөмсүздүк – акылсыздын белгиси.

Окуучу: Кандай шартта акыл аракетке келет?

Мугалим: Акыл аракети дайыма эмгек менен коштолот, Мисалы пол жууганда 9%, жыгачты сүртүүчү станокто иштегенде 15%, токардык станокто иштегенде 50%, автомашинаны ачык жолдо башкарууда 35%, ал эми чоң шаарда башкарууда 59%, компьютерде жазып жатканда 73%, китеп окуганда 100% акылдын активдүүлүгү зарыл.

Окуучу: Эмне үчүн акылдуулар сөз алышат, акылсыздар өч алышат, эмнеге акылдын өбөгү билим, жөлөгү тажрыйба – деп айтылат?

Болжолдуу жооптор: Анткени акылдуулар акыл издеп кеңешет, акылсыздар анын баалуулугун түшүнбөгөндүктөн, аны издегендин ордуна өз позициясын бекемдөөгө кам көрүп, өч алышат. Билимсиз, тажрыйбасыз акыл өнүкпөйт.

Мугалим: Элдик жомоктордо, эпостордо акылдуу адамдар кимдер?

Болжолдуу жооптор: Акыл Карачач, Жээренче чечен, Бакай, Алмамбет, Каныкей ж.б.

Мугалим: Кыргыз тилинде акыл-эске кандай синоним сөздөрдү билесиңер?

Болжолдуу жооптор: идирек, зээндүү, жөндөмдүү, шыктуу, зирек, ийкемдүү ой жүгүртөт, жөн билги, дээринде бар ж.б.

Мугалим: “Акылмандын жообу”-деген ырга көңүл бөлөлү:

– Акылман, даанышманым, айтчы чынын,

Акылдуу, акылсыз бар жетпейт сыным.

Акылдуу жашайт экен акыл менен,

Акылсыз кандай табат жашоо ыгын?

– Ал ырас акылдуунун акылы бар,

Акылы жашоосунда жолду табар.

“Ал эми акылсызда эмне бар” – деп,

Жөнү бар сен өңдүүнүн сурап турар.

Байкачы акылсыздын көкүрөгүн,

Дымагы акылдуудан өйдө койгон.

Тулпарсып сезет дайым төкүрөнүн,

Ал өтөт өмүр бою ошол бойдон (К.Артыкбаев).

Жыйынтыктоо. Эми сабакты жыйынтыктайлы. Балдар, акылдуу болуш үчүн: билим алгыла, аны практикада колдонуула, турмуштук маселелерди өзүңөр чечкиле, ал боюнча ой жүгүрткүлө, аракеттенгиле, жөндөмүңөрдү өнүктүргүлө, шартка жараша ийкемдүү ойлонгула, эске тутумуңарга көңүл бөлгүлө, өз алдынча изденгиле, көп окугула, билимиңерди тереңдеткиле, кеңейткиле, тартиптүү болгула. Жакшы иштерди кылып көнгүлө, ким жакшы иштерди кылуудан ырахат алса, жаман иштерден иренжий баштайт. Акылман, тапкыч, амалдуу, кыраакы, жөн билги, баамчылдык сапаттарга ээ болгула. Элге калктын тарыхын чечмелей билген, акылы тунук, ата-мурас акыл тажрыйбаларына каныккан, караңгыда көз тапкан, капилеттен сөз тапкан, өмүрүн элдин керегине арнаган, адамдар дайыма керек болуп келген, азыр да керек, келечекте да керек боло бермекчи. Силер керекке жараган адам болгула.

Мактанчаактын сөзү чоң, мааниси жок. Текберчиликтин зыяндуулугу

Сабактын максаты: Окуучуларга текеберчиликтин, көйрөндүктүн, мактанчаактыктын зыяндуулугун түшүндүрүү, адептик аң-сезимдүүлүккө тарбиялоо.

Сабактын жабдылышы: Доскага “Тек жүргөндөр күнөөдөн соо турбайбы, Текебердик – элдешкис жоо турбайбы” – деп жазылат (Н.Алымбеков).

Сабактын жүрүшү:

1) Уюштуруу.

2) **Класс жетекчи:** Азыркы мезгилде коркунучтуу рухий-социалдык дарттардын бири – текеберчилик, көөдөнүн көтөрүү, мактанчаактык, менменсинүү. Эл мындай рухий дарттын ар кандай формаларын көрүүдө. Психологдор балдар менен өспүрүмдөрдүн бул багыттагы активдүү аракетин белгилешүүдө. Айрым өспүрүмдөр кийимге, уюлдук телефонго ж.б. жетсе, манчыркап, текеберденүүдө. Текеберчилик, бой көтөрүү, –моралдык терс сапат, башка адамдарды теңсинбей, компоюу, көөдөнүн көтөрүү, б.а. адамга менменсинип сыйлабаган мамиле кылуу коомго да адамга да зыян. Азыр сөз текеберчилик жөнүндө болмокчу.

Классикалык адабияттарга (Чайлд Гаролддун мезгилине) кайрылсак, мындан эки жүз жыл мурда эле мындай социалдык дарт болгон. Бирок ал мезгилде эл мындай рухий дартты келесоолук катары кабыл алышкан б.а. коом соо болгон, азыр мындай одоно, уятсыз, адепсиз, зыяндуу нерсени жаштар нормага айландырууда. Мындай социалдык дарт – жаштардын рухий чабалдыгынын натыйжасы. Тилекке каршы рухий-социалдык дартка азыркы жаштардын аз эмес бөлүгү чалдыгып калгандыгы өкүндүрөт.

Көпкөндүк, текебердик, мактанчаактык, бой көтөрүү, менменсинүү – наалаттоого татыктуу сапаттар. Алар көрүнө да, көмүскө да болорун билип койгула. Көрүнөсү да, көмүскөсү да рухий-ахлактык терс сапаттар болуп саналат. Алар адамга чоң кырсык алып келиши ыктымал. Текебердик – бул күнөө. Текебер адамдар өзүнө каалаган нерсени башкаларга каалашпайт. Алар кыжырдануусун токтото албайт, ачуулануусунан баш тарта албайт, башкаларга көз артпай коё албайт, чындыкты кармана албайт, адамга жакшы кеңеш бере албайт, башкалардын жакшы кеңешин кабыл албайт, адамдарды жек көрүүдөн кутула албайт, алар жөнүндө жаман сүйлөйт. Бул сапаттардын ичинде бир да оң сапат жок. Текеберчиликтин эң чоң түрүнө – өз билимин пайдаланууга, чындыкты кабыл алууга, ага баш ийүүгө тоскоолдук кылган түрү кирет.

Текебердиктин натыйжасы – башкаларды жек көрүү, тоотпоо, өзүнө-өзү маашырканыу саналат. Текебердикти кандайдыр бир ишти кыйын билем, маанилүү адамдын дегендер көрсөтүшөт. Өзүн тектүү, сулуу, күчтүү, бай, тарапкерлери көп деп эсептеген адамдар текебер болушат. Билим алууда жогорку деңгээлге жеттик деген адамдар текебердене башташат. Калгандарын алар наадандар деп эсептеп, өз кызыкчылыгына пайдаланышат. Адам бийик мартабага жетип, чоң мансапка ээ болгон күндө да, ага-инилерине мамилеси өзгөрбөшү керек, бир тууганына бой көтөрүү – көпкөндүк. Текебер адамдар көп ачууланышат. Ачуулануу – от сыяктуу, ал жүрөктү ээлеп алат, жүрөктүн түпкүрүндө күлдүн алдында калган чоктой болуп жата берет, заалим-текебер адам аны ыгы келгенде алып чыгат [10].

Текеберчиликке карама-каршы сапат – жооштук, момундук. Кыргыздар “Момундун ишин Теңирим иштейт”, Текебер ээси эки кылам десе, Эгем бир кылат” – дешкен. Жооштук – бул жаш баладан баштап чоңго чейин адамдардын наадандыгына сабыр кылуу.

А.А. Замостьянов белгилүү окумуштуулардын арасында «мал сыяктуу класс», «каламбур» (бир нече маанилүү окшош сөздөрдү тамаша иретинде бура сүйлөө) деген сөздөрдү колдонуп сүйлөгөндү адатка айландыргандар бар экендигин жазат. Анткени окумуштуулардын арасында өзүн тандалмалуу (элиталуу) адамдардын катарында сезгендер бар. Адамдарды «койлор, микробдор» дегени – текеберчиликтин натыйжасы. 1993-жылдан баштап «жаңы орустар» (байлар) үчүн «Комильфо» деген программа пайда болгон. Анда «светский» (аристократиялык) жаңылыктарды, «клубдагы жашоодон обзор» деген сыяктуу официалдуулуктун илеби чыгып турган сөздөр айтылып, “демине нан бышкан” журналисттердин, куудул артисттердин шылдыңы нормалдуу көрүнүшкө айланган. Кыргыз артисттери аларды туурап «Тамашоу», «Мыскыл жана тамашаларды» берип турган. «Чындыгында кайда барсаң какмар-шакмар пролетариат адамдар жашаса, Салтыков-Шедринди окуган адамдардын духундагы репортаж жазуу кыйын», – деген сыяктуу сүйлөгөн текебер журналисттер пайда болгон. «Адамдарды каптаган мындай апааттуу оору (жаман адаттардын тарашы) чочко тумоосунан жана түлкү тифинен да жаман» – дейт А.А.Замостьянов [35].

Союз бөлүнөрү менен байлар пайда болду. Алар эл ичинен бөлүнүп чыгары менен прессада «жалпы элдин эстетикалык табити өнүкпөй калган, эл жарашыксыз кийинет», – деген сыяктуу сөздөрдү айтып, жардыларга агрессивдүү мамиле кылгандар пайда болгон. Улуксунуп, кабагын салып (бой көтөрүп) кароо, менменсинип сүйлөө текеберлер үчүн – “жогорку баалуулук”.

Чыгармачыл элитага чыгып алган текебер журналисттер экономикалык кыйынчылык мезгилинде чымырканып билим берип жаткан системаны шылдындаган учурлары болгон.

«Эл артисти», «элдик сүрөтчү» ж.б. реалдуулукка туура келген жана келбеген наамдарга айрымдары «жетишип», даражасы “жогорулай” түшсө, чычайгандардын да балдарга терс таасири тийди. Субординация (кызматына жараша кенжелердин чоңдорго баш ийүүсү) боюнча бөлүнүп мамиле түзүшү да жаштарга өз «тарбиялык ишин» жүргүзүп жатат (б.а. субординацияны сактоо керек, текебердик керек эмес). Буларды балдар көрүшкөн, анын кыздарга өзгөчө терс таасири тийген. Аларды туураган кыздар «кыргыз жигитин сүйүп, бул жерде кор болгондон көрө американецке, немецке, еврейге тийип кеткен жакшы», – дешет. Алар: «камфорттуу үйдө гана жашап, ресторанда гана тамактанышы керек, ичкиликтин да өзгөчө даамдуусун ичишет», «алар искусствону сүйөт», “алардын табити башка” (чет мамлекеттен келген кийимдерди гана кийет). Ал кыздар сөздүн бир үндүү тыбышына басым жасап сүйлөшөт. Орфоэпиянын (сөздү үлгүлүү, так айтуу) эрежесин билбеген, жергиликтүү диалект менен сүйлөгөн жигиттерге үтүрөндөп карашат. Кыргызча сөздү орусча, англисче акцент (сөздү айтуудагы өзгөчөлүк) менен сүйлөгөндү жакшы көрүшөт же «орус, англис тилинде сүйлөө артыгыраак». Кыргызда: “Кыз жаманы – кыроо, уул жаманы – уйгак (б.а. жабышса чыкпаган балээ)”, “Кызың жаман болсо, жети атаңа жетээр, аттиң ай деп өмүрүң өтөөр”, – деп айтылчу. Булар элдин кылымдаган тажрыйбасынан келип чыккан нускалуу ойлор. Бул макалдар азыр балдардын эсинен чыгып кеткен сыяктуу. Эми балдар, түшүнбөгөн суроолоруңар болсо, бергиле.

3) **Бышыктоо. Окуучу:** Эмне үчүн бир аз эле ийгиликке жеткен окуучулар текебердене башташат?

Мугалим: Анткени социалисттик система биздин элге өзгөчө эксперимент жүргүзүптүр, мектептерде ыймандык тарбияга жеткиликтүү камкордук көрүлбөй келиптир, мектеп окуучулары мындай өзгөрүлгөн шартка даяр эмес, азыр да мындай жаштар менен иштөөгө жеткиликтүү камкордук көрүлбөй келе жатат. Текеберчилик – коомдогу коркунучтуу рухий дарт.

Суроо: Текебердикти кантип тааныса болот?

Жооп: Алар башкалардын оозунан чыккан чындыкты кабыл алуудан баш тартып, талашып-тартышып, жеңүүгө аракет кылышат, анткени алардын “жаагын жабууну” каалайт.

Суроо: Билимдүү, арам ойлуу текебер адамдын адеп-ахлагы начар болсо, натыйжасы кандай болот?

Жооп: Билим алууга аракеттенип жүргөн текебер адамдардын айрымдары жүрөгүн тазалоого камкордук көрбөйт. Билим жамгыр сыяктуу, андан ачуу жемиш ачуураак, таттуусу ого бетер таттуураак болот, билим алуудан текебери ого бетер текеберденет, жоошу ого бетер жоош болот.

Окуучу: Кээде элдик нускалар, аксакалдардын адептик тарбиясы кайда кеткен же алар таасирсиз болуп калганбы, – деген ойго келесиң. “Мактанчаактын арканы чирик” – деп айтылчу эле го.

Мугалим: Ооба, кыргызда: “Текеберден Кудай безээр”, “Бой көтөргөн суук көрүнөт, орой сүйлөгөн жек көрүнөт”, “Кесирдүү башка келген бактыны кетирет”, “Кесирдүүнүн оозунан кесепеттүү сөз чыгат” – деп да айтылчу [20]. Жогоруда айтылгандар – кесепеттүү сөздөр экенин билгенибиз оң, аларды түшүнүшүбүз керек. (“Чөнтөгүң кабат-кабат болгон менен, (рухий) дүйнөң жарды, дүйнөң жарды, дүйнөң жарды”. Ш.Дүйшеевдин “Кайдыгерлик” – деген ырын окуп берет).

Суроо: Текебердиктин дагы кандай белгиси болот?

Жооп: Алар адамды көзүнүн төбөсү менен карайт, буттарын кайчылаштырат, үй иштерине кол кабыш кылбайт, адамды жактырбагансып, асманды карайт, сыланкороздонот, текеберчилик кебетесинен көрүнүп турат. Көргөзмөлүүлүк, наамга, атак-даңкка умтулуу – текебердиктин белгиси. Өзү бир жерге барганда адамдардын тура калышын каалайт, бир жакка бара жатканда артынан бирөөнүн коштоп жүрүшүн каалайт.

Суроо: Жоош, момун жетекчинин белгилери кандай?

Жооп: Кызматкерлери менен бирге тамактанат, өз кийимин өзү оңдойт, анча-мынча жыртыгын жамап ара-тородо кийип алат, базардан керектүүсүн өзү сатып алат, өзү көтөрүп келет, адамга кол алышып салам берет, мүнөзү жумшак, жүзү жайдары, талабы орундуу, бирок катаал эмес болот.

Суроо: Байлыгына чиренген, текеберчиликтин зыяны кандай?

Жооп: Бул дагы – рухий илдет. Арам жол менен байлык таап, жаман иштерге жумшаган адамды маскарачылык күтөт. Мындай рухий илдеттен арылуу үчүн бай адамдар мекендештеринин алдындагы милдетин ойлосун.

Суроо: Текебер адамдарга мисал келтиргиле.

Жооп: Чынгыз хан, Бокмурун, Чынкожо, Толтой, Гитлер, Наполеон ж.б.

Окуучу: Кыздары Ата Мекендик жигиттерди, уулдары Мекенин чанып жатса, өлкө кантип өнүгөт? Биздин Мекенди ким сүйүш керек?

Мугалим: Эң жакшы суроолор коюлду. Буга ким кандай жооп берет? (Окуучулардын жоопторун угуп, кошумчалайт). Жүрөгүндө Мекенине, мекендештерине карата сүйүүсү жоктук – адамдын акылы жок сыяктуу эле чоң кемчилик. Анын көөдөнү көңдөй, б.а. бош челек сыяктуу. Текеберденип, мекендештеринин ичинен эч кимди сүйбөгөн кыз башканы сүйүп кыйратмак беле? “Дыйкан эгиндин кайкайган башына карабай, ийилген башына карайт”. (Плутарх). Эми сабакты жыйынтыктайлы.

4) Жыйынтыктоо: Биз кайсы алыбызга текеберденебиз? Текебер тоонун чокусуна чыккан адамга окшош экендигин түшүнгүлө, б.а. мындан ары жогору көтөрүлө (өнүгө) албайт, текебер адамда рухий өнүгүү болбойт. Материалдык абалы өзүнөн төмөндөргө кайрымдуулук болгон коомдо рухий өнүгүү болот. Рухий жактан өнүгүү болбосо, адам бакытка, коом ийгиликке жетпейт, муну түшүнүү керек. Биз ата-бабалардын жүрүм-турумунан, тарбиялык системасынан алыстап баратабыз. Ага бир аз жакындасак эле басынгандай сезебиз. Ушунубуз ата-бабаларыбызды урматтоого жатабы? Ата-бабалардын таалим-тарбиясын толук эсибизден чыгарабызбы? Биз ата-бабаларыбыздын таалим-тарбиясын урматтабасак, балдар бизди урматтамак беле?! Жок, ошону ойлонгула. “Өткөндү тапанча менен атсаң, келечек сени замбирек менен атарын унутпагыла”. Ага жол бербешибиз керек. Ата-бабаларыбыз бизге: “Бар болсо көппөй, жок болсо чөкпөй” жашоону осуят кылган. Силерге рухий соо коом түзүп жашоону, текеберленбей, соо урпак калтырууну каалайбыз.

Кеп маданиятына жеткиликтүү көңүл бөлбөгөндүктөн пайда болгон көйгөйлөр, аны чечүүнүн жолдору

Сабактын максаты: Аз сүйлөп, көп угуунун маанисин түшүндүрүү, маанисиз сөз сүйлөгөндөн унчукпай отуруунун жакшы экендигин, акылдуу сөз сүйлөөнүн маанисин, жаман сөздүн зыяндуулугун түшүндүрүү, көйгөйлөрдү азайтууга карата кеңеш берүү.

1. Уюштуруу.

2. Жаңы тема. Акыркы 20 жылда окуучулардын интеллекти жана физикалык өнүгүүсү боюнча артта калуусу 10 эсе өстү. Жаңы төрөлгөн балдардын 80%, ар бир 10 баланын тогузу оорукчал, өнөкөт оорусу бар кыздар көбөйдү. Алар – келечектеги энелер, улуттун генефону. Мунун себеби көп, бирок негизгиси – кеп маданиятына жеткиликтүү көңүл бөлүнбөгөндүгүндө (Интернет ресурсу. festival. 1 september. ru/articles/575334/ belpt.ru/?id=171:klassnyj-chas-o-vrede-skvernosloviya. Тарасова Е.А. Разработка занятия о вреде сквернословия).

Азыркы мезгилде сахнада, ЖМКда, китептерде негативдүү маалыматтар, тилдөө, жаман сөз айтуу кездешет.

Владимир Дальдын сөздүгүндө: “Сквернословие” деген сөздүн уңгусу – “скверна” – ал эң начар, өтө жаман, жийиркеничтүү, ойрон (мерзость), кара мүртөздүк, арамзалык, жүзү каралык (гадость), бирөөгө кастык, ыплас, булганыч, былык сөз (пакость), кара ниет, кара санатай, жаман ойлуу, бузукулук (все гнусное), жагымсыз, керексиз, жараксыз, уят, денени жана рухту буза турган (что мерзит плотски и духовно) деген мааниде которулат [13].

Окумуштуулар: “Сөгүнүү адамды генетикалык аппаратына “кирип”, мутация (тиричилик шарттарынын өзгөрүшүнө жараша организмде өзгөрүүнүн) пайда болушуна, кийинки муундардын тукумунун бузулушуна алып келет”, – деп ырасташат. Изилдөөчүлөр адамдын сөзүн электромагниттик толкунга өткөрүүчү аппаратты ойлоп табышкан. Сөз тукум куучулукка, ДНКнын молекуласына таасир этет. Адам тынымсыз сөгүнсө, хромосомдор майышат, үзүлөт, гендер орун алмашат. Натыйжада ДНК өз табигатына каршы программа иштеп чыгат. Анда өзүн жок кылуу программасы тукум куучулук аркылуу кийинки муунга өтөт. Окумуштуулар сөгүнүү ДНКга 10000 рентген кубаттуулуктагы радиоактивдүү нурдан күйгөндөй өлчөмдө зыянга дуушар кыла тургандыгын белгилешет. Алар өсүмдүктүн уругуна рентген нурларынын таасирин байкап көрүшкөн. Уруктар өлүп калышкан. Тирүү калгандарынан түрү суук (тубаса майып) өсүмдүк чыккан. Алар патологиясы бар тукум калтырган. Кийинки тукуму жок болот. Ошондой эле натыйжаны негативдүү сөздүн (богооздук, сөгүнүү, урушуу) күчүнөн да күтүүгө болот. Сөз акырын же катуу айтылса, натыйжасы бирдей болот. Окумуштуулар: “Сөздүн ДНКга таасири бар”, – деп ырасташат. Алар буга карама-каршы да эксперимент жүргүзүшкөн. Рентген нурларынын таасиринен “сыркоо” (мутация) болгон өсүмдүктүн уругуна “бата берип” (жакшы сөз айтып) көрүшкөн. 10000 радиоактивдүү рентген нурларга өлтүрүлгөн уруктар жандана баштаган. Бүлүнгөн гендер, үзүлгөн хромосомдор калыбына келип жанданган [38].

Кантип жөнөкөй сөздөр ДНКга, генетикалык программага таасири болсун? – деп ойлогондор бар. Толкундуу генетика боюнча илим изилдөөчү П.П. Горяев:

“Ген – жөн эле клетка, химиялык заттар эмес, анын физикалык талаасы, хромосомдору, голографиялык түзүлүшү бар. Ата-бабанын өткөн маалыматтары генде сакталат. ДНКнын молекулалары электромагниттик толкундардын акустикалык (үндүн таралышы) жана жарык нурлардын жардамы менен маалымат топтойт”, – дейт. Азыр окумуштуулар жарык менен үндүн жардамы аркылуу ДНКны “толуктоону” (дарылоону) үйрөнүп алышты. Генетикалык программаны айрым толуктоолор менен организмдеги резерви (мүмкүнчүлүгү) стимулдашат. Натыйжада оорулуулар айыгат, соолуп бараткан өсүмдүктөр жанданат [38].

Окумуштуулар: ДНК адамдын кебин, үн толкундарын “угат” – деген жыйынтыкка келишкен. А.С. Пушкин жубайына: “Француздардын романын окуп, рухунду оорукчал кылба”, – деген. Унчукпай окуу менен ой формасы ядродогу клеткага жетет. Позитивдүү (жакшы) маалымат үстөмдүк кылган чыгарма генди (тукум куучулук жөндөмүн) соолуктурат (айыктырат), негатив (жаман ой) үстөмдүк кылган чыгарма майып кылат. Бата-дуба генетикалык аппараттын резервин (мүмкүнчүлүгүн) ойготот. Каргыш айтуу, наалат сөз генетикалык программаны бүлдүрүүчү күчкө ээ, демек организмдин өнүгүшүнө зыян [38].

П.П. Горяев: “Адам ой формасы, сөз аркылуу генетикалык аппаратты түзөт”, – дейт. “Сөз аркылуу рак оорусу пайда болот, сөз аркылуу адам айыгуу жөндөмүнө ээ”. И.Б. Белявский сөгүнүүдөн пайда болгон проблеманы изилдеген. Богооз адамдар аз жашай тургандыгы аныкталган, анткени жаман сөз жан кейитет, нервди бузат организмде өзгөрүүлөрдү, ар кандай ооруларды пайда кылат.

Бүткүл дүйнөлүк экологиялык академиянын мүчөсү, белгилүү врач, психофизиолог Л.Китаев-Смык: “Сөгүнүү адамды (өзгөчө аялдарды) гормондук (ички секреция бездерин) бузулууга алып келет. Алар өз курагынан 5, 10, 15 жаш улуу көрүнүшөт, өнөкөт дарты бар адамдар болушат. Богооздук – адамдын ээнбаштыгы, уятсыздыгы, цензураланбаган лексика – адамдын рухий жактан сыркоолугун далилдейт”, – дейт. Ал – адамдын ички абалынын аң-сезимдүү же бейаң чагылдырылышы. “Адам кандай болсо, сөзү ошондой болот”, – деген Сократ.

Бирөөнү шылдыңдуу, уулуу, орой сөз менен келекелөө – анын агрессивдүү сезимдеринин бар экендигин билдирет. Адамдын агрессивдүү сөзү, муштап жибергенден да адамга зыян, анткени жүрөгүн оорутат, кандын басымы жогорулайт, жүзү кызарат, маанайы бузулат. Адам таарынат, стресске келет,

нерви бузулат, анан конкреттүү оору пайда болот.

Философия илиминин доктору В.Ю. Михайлин: “Орустун сөгүнүүсү – байыркы индоевропалык эркектердин аскердик коомунан келген, ал дубалоого окшош” – дейт. Жаш жоокерлердин “сыйкырдуу дубасы” – сөгүнүү болгон, ал аркылуу жигитке жырткычтык “дух кирет”. Сөгүнүү өспүрүмдүн жан дүйнөсүнө бүлүк салат, дилин (психикасын) кеселдикке, адамды деградацияга дуушар кылат. Жаман сөз адамды жаман ойго салат, анда адамдын чөйрөгө адаптациялануу мүмкүнчүлүгү төмөндөйт, инсан алгачкы өрчүбөгөн абалга түшөт, чечими туура эмес болот, жүрүм-туруму начарлайт [32].

В.Даль: “Адамдын кеби жана тили менен тамашалабаш керек, адамдын кеби – дене менен рухун байланыштырган көрүнбөгөн звено” – деген. Т.Задонский: “Богооздук – адамды өлтүрүүчү уу” – деген [32].

Богооз адамдар уролог, сексопатолог врачтардын жардамына муктаж болушат. Алардын бөйрөк, табарсык ж.б. органдары оорукчал болот. Аялдар болсо, генеколог, уролог врачтардын жардамына муктаж болушат. Эне болуу жөндөмүнөн ажырайт же оорукчал бала төрөйт. “Жин, шайтан”, “арам тамак”, “азезил” деген сөздү айтпаш керек. Караңгы эгроголорго негативдүү энергия керек, алар ушу сыяктуу сөздөр менен энергия алышат, адамды ичинен бүлгүнгө салат, өздөрү күчкө толот. Л.Китаев-Смыктын, И.Б. Белявскийдин, П.П. Горяевдин, Масору Эматонун изилдөөлөрүнө таянсак, адамдын тиричилик аракетинде сөгүнүүнүн терс таасири төмөнкүлөр [32]:

- интеллект деңгээли төмөндөйт;
- айлана-чөйрөгө терс таасири тиет;
- жаман адат жугат, аны таштоо кыйын;
- адамдын биологиялык талаасын жагымсыз кылат;
- адамдын кебин, сөз байлыгын жарды кылат, ойломун начарлатат;
- деградацияга дуушар кылат;
- жүрүм-туруму, кылык-жоругу бузулат;
- дилин (психикасын) кесел кылат, уят-сыйыттан ажыратат;
- агрессивдүүлүгү жогорулайт;
- заардуу, ачуулуу кылат, аны менен тил табышуу мүмкүн эмес болуп калат;

- гормондук (ички секреция бездерин) бузулууга дуушар болот;
- ДНКнын түзүмү өзгөрөт;
- генетикалык программасы өзгөрөт, тукумсуздукка алып келет.

Системалуу сөгүнгөн адамдар энергия соргуч (вамбир) болушат. Алар жакындарынан энергия алып гана ийгиликке келиши мүмкүн. Богооз сөз айтылган үйлөрдө энерговамбирлер (жиндер) болушат, алар үй-бүлөнүн мүчөлөрүнөн энергия алып жашашат. Бүлдүрүүчү эгрогорлорду азыктандырбагыла. Адамда энергиянын кемиши көйгөйдү көбөйтөт. Дем берүүчү энергиянын жетишсиздиги адамдын өнүгүүсүн жай кылат, ден соолугун начарлатат, жакын адамдар менен мамилеси бузулат. Богооз адамдын жакындарына зыяны тийип турат, ошондуктан мындай адаты бар адамдарга карата толеранттуулуктун кереги жок. Мындай адамдарды тарбиялаганга аракеттениңиз, богооздукка каршы күрөшүңүз, алыңыз жетпесе, андан алыстаңыз.

Сөздүн кубатынын адамдын турмушуна таасирин байыркы адамдар билишкен. Арбоо, дубалоо (политеисттерде), дарымдоо (бакшы, эмчи-домчу, дарымчыларда), жалынып-жалбаруу (монотеисттерде) – илгертеден колдонулуп келген каражат. Ошондуктан аалымдардын (насаатчылардын), баатырлардын, жоокерлердин, элдин камын ойлоп жан үрөгөн адамдардын сөзү бааланган. Ар бир сөз дүйнөгө өзгөрүү алып келерин унутпагыла.

3.Бышыктоо. Суроо: Кеп маданиятына кыргыз эли кандай маани берген?

Жооп: Кеп билген адам – көп билет, –деп жогору маани берген.

Мугалим: Ага кандай далилиңер бар?

Жооп: “Кеби сууктун тилеги суук”. “Жакшынын сөздөрү май сепкендей, жамандын сөздөрү тай тепкендей”. “Сөз сөөктөн өтөт, чучукка жетет”. “Кеби токмоктун өзү акмак”. “Тили тайгактын оозу айгак”. “Жаман өзү билбейт, билгендин тилине кирбейт”. “Сөзү экинин иши чеки”. “Ойноп сүйлөсөң да, ойлоп сүйлө”. “Ойлобой сүйлөгөн онтобогон ооруга жоолугат”. “Сөз билүүчү адамдын ар сөзүндө бир тузак”. “Кесирдүүнүн оозунан кесепеттүү сөз чыгат”. “Сөз доодон да, жоодон да куткарат”. “Сөз сөөктөн өтөт, таяк эттен өтөт”. “Ак сөз – акыл сөз”. “Айтылган сөз – атылган ок”, – деп сөзгө маани беришкен [20].

Мугалим: Туура. Сүйлөш үчүн ойлоноу керек. Адам сүйгөн кишиси менен сүйлөшүп, ой бөлүшкүсү келет. Устат менен шакирт да сүйлөшүп ой бөлүшөт, пикир алышат. Ой позитивдүү (дурус), рационалдуу болсо, сүйлөшүүдөн экөө

тең канаатанышат. Сөз акыл-эстен чыгат, акылмандын акылы сөз аркылуу билинет. Сөздүн кубаты чоң. Жагымсыз сөз чыр баштайт, ырайымсыз сөз жашоого бүлүк салат, жаман сөз жаман ой туудурат, орой сөз көңүл калтырат, кубанычтуу сөз көңүл көтөрөт, керектүү сөз оор жүгүндү жеңилдетет, мээримдүү сөз жүрөккө дары, сүйүктүү сөз маанайыңды көтөрөт. Адамдардын тайыз же терең экенин сүйлөп турган сөзүнөн билсе болот. Сөз адамды жаман же жакшы кылат, каргаса какшатат, жакшы сөз адамдын духун көтөрөт. Сүйлөшүү аркылуу эл сөз чеберчилигине үйрөнүшкөн.

Окуучу: Демек, тилди көзөмөлгө алыш керек.

Мугалим: Ооба, сөздү таап сүйлөгөн тил. “Адамды адам менен тууган кылган да тил, душман кылган да тил”. “Акылдын жарчысы тил, жүрөктүн ачкычы – тил”. “Тил азары тилге кирбейт, тилинен өлөрүн билбейт”. “Эң таттуу да тил, эң ачуу да тил”. “Тил ойдун сандыгы” [20]. Эл ичинен чукугандай сөз тапкан, акыл таба билген, тууганына жан тартпай, туура сөздү айта билген ак таңдай ырчылар чыккан. Акылы тунук акындар элдин аң-сезиминде болуп жаткан өзгөрүүлөрдүн табиятын калктын калың катмарына жеткирип, көөдөндөрүн агартуучу тарбия берип, насаат сөз айтышкан. Мисалы: Молдо Кылыч, Арстанбек, Калыгул, Жеңижок (Көкө уулу Өтө) ж.б.

Окуучу: Кыргыздын илгерки адептик билими азыркы билимден төмөн эмес экен да?

Мугалим: Ооба, биздин эл бабалардын билимин, акыл тажрыйбасын өз боюна сиңирип, дээр, зээнин асылдандырып, билгенин кийинки муунга мурастоону адамдын атуулдук парзы катары эсептешкен. Алардын устаттыгын этнопедагогикалык өңүттө иликтөө бир топ баалуу дидактикалык ой, тыянактарга алып келет. Адамдын адептик аң-сезими анын жан дүйнөсүнүн (рухий) байлыгы, кеп маданиятынын жакшы калыптанышы менен байланыштуу. Жаман менен сүйлөшсөң, жан кейитип кеп салат, жакшы менен сүйлөшсөң, жан эргитип кеп салат, – дечү. Тил кандай чоң коркунучту катып жүргөнүн, жакшы сөздөр андан куткара тургандыгын биле жүргүлө. Пенде ыймандуу болуш үчүн жүрөгү таза болуш керек, анын жүрөгү таза болуш үчүн кеби (сөзү) таза болуш керек. Адамдардын эң жаманы – тили заар (уулуу) адамдар, алардын жамандыгынан коркуп, аларга урмат-сый көрсөтүлгөндөрү. Тилдин залалынан кутулбагандар, турмуштук көйгөйдөн кутулушпайт. Силерге тилдин адамга алып келүүчү көйгөйлөрдү таап келүүгө тапшырма берилди эле, ким эмнени таап келди? Адамдын тилинен келип чыккан көйгөйлөр кандай сөздөн чыгат экен?

1-окуучу: Адамдын өзүнө тиешеси жок нерселер жөнүндө сөздөр. Мезгил адамдын каражаты сыяктуу, тили жакшы олжо табууга жардам берүүчү курал сыяктуу, муну билбесе адам зыян тартып калат.

2-окуучу: Ашыкча сөздөр наалат айтууга татыктуу. Кыска, нуска сүйлөш керек. Акыйкатта адамдын тили тазаланууга баарынан көп укуктуу.

3-окуучу: Жалган сөздөр. Алар – ыймансыздардын, заалимдердин иши. Өз товарын калп сөз кошуп мактап сатуу, адамга кылган жакшылыгына сөз кошуу, аны милдет кылуу – жаман нерсе.

4-окуучу: Кайым-каяша айтышуу, уруш-жаңжалдар. Талаш-тартыш, эрегишүү, атаандашуу болгон жерде адашуу болот. Өжөрлөнүп талашып-тартышкан, өз пикирине маашыркаган адам – зыян тартуучу. Талаштан үндөбөй кутулуу керек.

5-окуучу: Соттошуулар, элдешкис доочулук наалаттоого татыктуу. Соттошууда кордогон сөздөр айтылат, адамдын кыжырын келтирет, душмандык артат, булар – жамандыктын булагы. Жакшылыктын булагы – жүздүн жарыктыгы, сөздүн жумшактыгы, бул – кыйын нерсе. Жумшак сөз көңүл көтөрөт, жүрөктү жибитет.

6-окуучу: Ыксыз кооздоп сүйлөө, жасалмалуулук – жосунсуз жорук.

7-окуучу: Уят сөздөрдү сүйлөө, сөгүнүү. Анын негизинде бузукулук, ыпластык жатат. “Момундар жамандабайт, каргабайт, уят иш кылбайт, сөгүнүп, кагынбайт” (хадис).

8-окуучу: Каргыш. Биздин ата-бабаларыбыз күнөөлүүнү каргабай, “Кудайга койдук” – деп чектелчү, абийирсиз акмакты да өлгөндөн кийин каргоо опурталдуу деп эсептешкен. Кыргыздар маркумдарды каргоого, тилдөөгө тыюу салышкан. Күнөөсүздөрдү каргоо адамдын өзүнө зыян экендигин билишкен.

9-окуучу: Адамдын адеп-ахлагына терс таасири тие турган ырлар. Тыюу салынган нерсеге чакыруу (ты воруешь лошадей, а я ворую санки), адамдарды шылдыңдоо, адамдын моралдык сапатына таасир эте турган ырлар (первым делом мы испортим самолетов, ну а девушек, ну а девушек потом), булар зыяндуу. Ал музыка менен коштолсо, терс таасири ого бетер күчтүү болот.

10-окуучу: Адамдын ызасына тие турган куйкумдуу азил-тамаша. Мыскыл-тамашанын ашыкча айтылышы, дайыма оюн-зоок менен алек болуу, ыгы жок күлкү болгон жерде урмат-сый азаят. Мартабалуу адамды тамашаласаң жаман көрөт, пас адамды тамашаласаң, ал сага жалпактай баштайт, адамдын намысына

тийип тамашаласаң, душман болуп калат. Азил-тамашага ашкере берилүү акыл-эстен ажыратат, достордон кол үзүүгө алып келет. Чындыктан башка эч нерсе кошпой, адамды капа кылбай анда-санда тамашалоого болот.

11-окуучу: Адамдын кекечтигин, олдоксондугун, майыптыгын айтып, шылдыңдоого, мазактоого болбойт. Алар адамды ыза кылат.

12-окуучу: Бирөөнүн сырын ашкере кылуу. Ал – чыккынчылык, дос тааныштарга урматсыздык алып келүүчү нерсе, ал адамды капа кылат.

13-окуучу: Жалган убада, ант ичип, калп айтуу. Ал – эки жүздүүлүктүн белгиси. Ыймансыз сүйлөсө калп айтат, убада берсе, бузат, ага ишенсең чыккынчылык кылат, пикири келишпей калса, кыянаттык кылат, мыйзамсыз иш жасайт.

14-окуучу: Жамандоо, ушак-айыңдар, сөз ташуу. Ушак деп жарыя кылууга мүмкүн болбогон нерсени жарыя кылууну аташат. Ал адамдын намысын козгойт.

15-окуучу: Жалаа жабуу, чагымчылык. Адамдын кемчилигин аңдуу, эки жүздүүлүк. Касташкан эки адамдын утуру бирине барып, бирин-бирине жамандоо.

16-окуучу: Обу жок мактоо. Мактоонун зыяндары: калп айтууга мажбур болот, бирөө көрсүн деп мактаса, эки жүздүүлүк болот, чын-төгүнү билинбей айтылышы мүмкүн, ыймансыз адамды мактап аны кубандырышы мүмкүн, мактоо адамга куру дымактыкты пайда кылат, адам маашырканып, өзүнө көзөмөлүн жоготот, ишке жөндөмү төмөндөйт.

17-окуучу: Сүйлөп жатканда кетирилүүчү каталар: “кудай кааласа” дебей убада берүү, “буйруса” дебей бир нерсе болот дебеш керек.

18-окуучу: Карапайым адамдардын өзү түшүнбөгөн нерселери жөнүндө суроолору. Түшүнүүгө кудурети жетпей турган нерселер жөнүндө суроо – наалатка татыктуу. Чала-була бир нерсени биле калып, “билерман” болуу зыяндуу (А.Х.Аль-Газали. Мугалимдерге насаат. Бишкек. 2004).

Мугалим: Кандай учурда калп айтса болот?

Болжолдуу жооптор: Согушта керектүү максатка жетүү үчүн, касташкандарды элдештирүү үчүн, таарынышкан жубайларды жараштыруу үчүн жалган сөз айтууга болот. Заалимден жашырынып жүргөн күнөөсүз адамдын канын төгүүгө алып келе турган жагдайда бечаранын өмүрүн сактап калуу

максатында калп айтууга болот. Жакшылыкты көбөйткөн, таарынышкандарды элдештирүүгө аракет кылган адам калпычы эмес.

Мугалим: Тилдин заардуулугунун кандай зыяны бар?

Болжолдуу жооптор: Тилдин заардуулугу ачууну келтирет. Ачуулануу жүрөктү ээлеп алат. Айрымдар ачуусун айтып чыгарып салышат, айрымдары өч алышат, ачуу ичине топтоло берсе, жек көрүүгө айланат, ал түбөлүккө жек көрүндү болуп калат. Жек көрүү ачуунун саркындысы болгондуктан, бир катар зыяны бар:

1. Жек көргөн адамга жамандык каалайт, ийгилигине ичи күйөт, көрө албастыкты пайда кылат. Көрө албастыгы бар адам өзүнө душман, душманына дос болуп калган сыяктуу, себеби көрө албастык адамдын өзүнө зыян (энергиясы кетет), душманына пайдалуу нерсе.

2. Ичи тардыгын ичине каткан адам жек көргөн адамдын кайгысына моокуму канып, табалайт. Таба жолу тар болот.

3. Ал адам өзү сени менен мамиле кылып, умтулган күндө да сен андан мамилең суугандыктан, оолак болгун келет.

4. Ага кайдигер карап, андан жүз үйрүйсүң.

5. Жаманатты кылган сөздөрдү айтып, анын кемчилигин көрсөтөт, ж.у.с. тыюу салынган нерселерди айтат.

6. Жек көргөн адамын шылдыңдап, мазактайт.

7. Аны уруп, согуп, жаракат кылат.

8. Туугандык мамилени бузуп, баш тартат, укугун тебелеп, адилетсиздик кылат.

Мугалим: Кыргыздын элдик тарбия ыкмалары кандай болгон?

Болжолдуу жооптор: Жакшы тилек кылып, жакшы ат коюу, баланын жакшы болуусун тилеп, күндө дуба кылуу, баланын адептик аракетин алкап бата берүү, адал тамак менен оозандыруу жана азыктандыруу, зыяндуу чөйрөдөн коргоо, жакшы чөйрөгө аралаштыруу, колунан келген билимин берүү, жакшысын таап, жаманын жаап тарбиялоо, сүйлөө эрежелерин үйрөтүү, акыл-насааттарын айтуу, жомок, дастан, аңгеме, баян айтуу, куран окуу ж.б.

Жыйынтыктоо. Тилдин жаңылыштыгынан проблемага келбеш үчүн эмне кылуу керек? Алар рухий илдет экендигин түшүнүү керек. Рухий илдеттен

кутулуу үчүн атайын курска катышуу, китеп окуу максатка ылайык. Бардык ахлактык мандемдер билимдин жана аракеттин айкалышы аркылуу дабаланат. Бирөөнү жамандоо өзүндүн рухий өсүшүнө зыян. Бирөөнү жамандагандан тигил адам кандай азап чексе, дал ошондой азапка өзү кабыларын билгениң пайдалуу. Бекем ыйманга ээ адам башкаларды жамандабайт. Жаман ойлор зыяндуу нерсе экендигин билишет. Этнопедагогикада: “Жаман ой шайтандан, ага ишенбөө керек, ал – бузукулардын бузукусу” – деп айтылып келген. Педагогикада ал (шайтан) жөнүндө эч нерсе айтылбайт. “Ойду тазалоо боюнча элдик педагогикалык каражаттар натыйжалуу.

Сөгүнүүнүн зыяндуулугун түшүндүкпү? Сөздү абайлап сүйлө, “тилинен жаңылган турбайт, тизелеп жыгылган турат”, жакшы сөз сүйлөп жүрсөңүз сага мамилеси дурус адамдар көбөйөт. Жаман сөздөн оолак бол, жаман сөздөн элдин сага мамилеси сууйт. Кебинди көзөмөлдө. Жакшы маанайда турганда адам менен мамиле түз, жаман маанайдан кутулууга аракет кыл. Аз сүйлөп, көп ук, маанисиз сөз сүйлөгөндөн унчукпай отуруу жакшы, унчукпай отургандан акылдуу, маанилүү сөз сүйлөгөн жакшы. Орундуу сөз сүйлөп, бактылуу жашагыла.

Билимдүүгө дүйнө жарык, билимсиздин көөнү карып.

Сабактын максаты: Окуучуларга билимдин маанисин түшүндүрүү.

Доскага: “Билимдүүнүн күчтүүсү – адамгерчиликтүү”. “Билимдүүдөн акыл чыгат, акылдуудан накыл чыгат”. “Билим издеген өсөөр, бүлүк издеген өчөөр”, “Билим – өмүр азыгы” – деген сөздөр жазылат.

1) Уюштуруу.

2) **Жаңы тема. Мугалим:** Билим деп – бытиени (турмушту), чындыкты, дүйнөнүн илимий картинасын, реалдуулукту таанууну, практика жүзүндө текшерилген жыйынтыктын аң-сезимдеги чагылдырылышын аташат (Советский энциклопедический словарь. М., 1980).

Иштин жөн-жайын билген менен билбегендин айырмасы бар. Жалпы адамзаттык баалуулуктарды билбесек, башка элдер менен алака мамиле түзүүнүн жол-жоболорун билбей калабыз, булар жөнүндө түшүнүгүбүз болуш керек. Ошону менен бирге өзүбүздүн тарыхый, маданий процесстеги ордубузду максат-мүдөөбүздү так аныктап, менталдык-психологиялык өзгөчөлүгүбүздү,

насилибизди сактап калуу үчүн этнопедагогикалык билимди өздөштүрүү керек. Элдик маданий мурастардын негизиндеги таалим-тарбияны, элдин мүдөө-тилегин, акыл-оюн, адептик нормаларын билүү – билимдин ушул улутка гана таандык түрү болуп саналат. В.Гумбольд: “Элдин руху тилинде чагылдырылат. Ар түрдүү тилдер бир эле нерсенин ар башкача айтылышы эмес, ошол нерсенин башка жактарын көрүү” – деген. Ата-бабаларынын маданий мурастарын, тарыхын, генелогиясын, тилин, динин билбеген, алар менен байланышы үзүлгөн элдерди этнос-маңкурттар деп коюшат [10].

Тарбия – жашоо эрежелерин үйрөтүү, а билим – таалим-тарбиянын куралы. Билим берген мугалим менен билим алган окуучу – ырыс-дөөлөт шериктери сыяктуу. Сыркоого тамак, суу, дары бербесе өлөт. Ошондой эле, дилди рухий билим менен азыктандырып турбаса, дил (психика) да сыркоо болот, өлөт – деп айтылып келген элдик педагогикада. Билим – жүрөктүн (дилдин) жашоосун колдоп турган рухий азык. Адамдын рухунун табигаты жөнүндөгү билимден куру калган жүрөк (дил) илдетке чалдыгат, зээндүүлүккө жетпейт, зирек, сезимтал болбойт. Билимсиз адамдын аң-сезими, акыл-эси (интеллекти) өнүкпөйт. Билимдүүнүн башкалардан артыкчылыгы: жөндөмү, шыгы өнүгөт, башкалар ээрчий турган идея табат, илим изилдейт, ачылыш жазайт, жаңы метод, механизм ойлоп табат, адамдын турмуштагы көйгөйлөрүн чечет ж.б.

Билим – адамдын колундагы шам чырак сыяктуу. Адам билимине, аң-сезиминин абалына жараша коомго көп же аз пайда келтирет, билимсизи зыян келтирет. Турмуштун ар кандай жагдайында (күн тутулса, криминогендик шартта ж.б.) билимсиз адам тынчыздана берет, билимдүүсү өзүн токтоо алып жүрөт. Элдин этикалык билими болсо, коомдун адеби оңолуп, маданияттуулугу жогору болот, билими жок коом түркөй болот. Мындай коомдо көйгөй көп болот. Адамга билим алуу эле маанилүү эмес, кандай билим алуу да маанилүү. Билим үч түрдүү болот: илимий билимдер, диний билим, пайдасыз билим. Илим – бытие, дүйнөнүн сүрөттөлүшү жөнүндө теориялык билимдердин системасы, материалдык дүйнөнүн жаралуусу, жашоосу, кубулуштар баш ийген касиеттердин, объективдүү мыйзамченемдүүлүктөрдүн топтому болуп саналат. Буга физика, химия, математика, география, медицина ж.б. илимдер кирет. Диний билим деп – жалпы эле Ааламдын жаралуусу, жашоосу, өзгөрүүсү, өнүгүүсү ж.б. кубулуштардын болуп өтүүсү жөнүндөгү маалыматтарды, шарият мыйзамдарынын топтомун, Кудайдын өзү жөнүндө адамзатка билдирүүсүн аташат. Пайдасыз билимге секталык, псевдомаданий “окуулар”, схоластика, оккультизм, спиритизм ж.б. кирет. Адам ар тараптуу өнүгүшү керек. Азыркы балдар илимий билим менен чектелип, адептик-рухий маселелерге жеткиликтүү көңүл бөлбөгөндүктөн, балдардын 95% оорукчал болууда. Илим интеллектти

өнүктүрөт. Интеллекти өнүгүп адеп-ахлагы начар калыптанган, ыймансыз коом коркунучтуу. К.Д. Ушинский: “Акылдын билим менен байланышынын пайдасы көп, бирок адепсиз билимдүүлөр коомго зыяндуу айкакерлер болуп калышат” – деген. Акылы өнүккөн, билими терең, бирок адептик аң-сезими өнүкпөй калган ыймансыз коомдо көйгөй көп болот.

Адептик билим насаат аркылуу көбөйөт, ой жүгүртүү аркылуу бышыкталат, жүрөктөн орун алганда адамдын абалы, кылган иштери өзгөрөт. Билимдүүлөр менен жолугушкала жана аларга жакын болгула, себеби акыл оошот, билим жугушат, узак жааган жамгыр жерди тирилткендей, билим жүрөккө, мээге таасир этип, жандандырат.

Кыргыз эли көчмөн эл болгондуктан башка элдерден айырмаланган билимге ээ болушкан. Элдик билимдерди изилдөөчү А.П. Байбосунов: “Кыргыз сөздүгүндөгү 40000 ден ашуун сөздүн 1000ден ашыгы өсүмдүктөр дүйнөсүнө таандык экендигин белгилейт. Фармаколог изилдөөчүлөр: П.К. Алымбаев, Ж.Нуралиевалар “Дартка даба өсүмдүктөр” (Бишкек. 1994) –деген китебинде аш болумдуу өсүмдүктөрдүн дарылыгы элдик медицинада белгилүү болгондугун белгилешет. Белгилүү кыргыз тарыхчысы, этнографы Б.Солтоноев “Кызыл кыргыз тарыхы” деген китебинде бүркүттөр 65 түргө бөлүнөрү жөнүндө маалымат берет. Кыргыздар географиялык (байыркы кыргыздардын картасы ж.б.), математикалык (чен-өлчөмдөр, сандар ж.б.), астрономиялык (Үркөр, Чолпон ж.б.), тарыхый (санжыра ж.б.) адабий ж.б. билимге ээ болушкан.

Бышыктоо. Суроо: Билим жөнүндө кандай макал-лакаптарды билесиңер?

Жооп: “Билим – жанып турган шам чырак”. “Билимдүү зор, билими жок корболот”. “Билимдүүнүн билими жугат, билимсиздин ириңи жугат”. “Билими бар ар балээден кутулат, билими жок миң балээге тутулат”. “Билим – кенч, эмгек анын ачкычы”. “Билимдүүнүн күчтүүсү – адамгерчиликтүү”. “Билимдүү мээге салат, билимсиз мээден алат”. “Билимсиздин көөнү карып”. “Билимдүүнүн түнү күн, билимсиздин күнү түн”. “Билимсиз адам – мөмөсүз дарак”. “Билимсиздин сөзү билектей, билимдүүнүн сөзү жибектей”. “Билимсизге иш жок, ишсизге аш жок” [20]. (Уланткыла).

Суроо: Билим жөнүндө кандай накыл кептерди билесиңер?

Жооп: “Билимдүүнүн белгиси, билимин келет бергиси, акылдуунун белгиси акылын келет бергиси”. “Билим насааттын аркасы менен көбөйөт, сүйүү эстөө менен күчөйт, коркуу өзүнөн өзү келген ой аркылуу күчөйт”. “Билим – окуу, ой жүгүртүүнүн жемиши болуп жаралат, билим жүрөктөн орун алып, адамдын

абалын өзгөртөт, анын өзгөрүшү менен дене мүчөлөрү тарабынан кылынуучу иштер өзгөрөт”. Билимдин негизинде ой жүгүртүү – бардык жакшы нерсенин башталышы.

Суроо: Билимсиздик – рухий илдеттин башаты болсо, эмнеге билимдүүлөрдөн наадан чыгат?

Жооп: Билип кой, адебице көңүл бөлбөй, билимдин бир нече түрүн өздөштүрүп чектелсең, наадан болушуң ыктымал, наадандык – рухий илдет, ар бир илдеттин дабасы ар башка. Илдетти пайда кылган себепке карама-каршы келген нерсени колдонуу жолу менен дабалоо керек. Билими жок болсо да, атак-даңкты, жогорку кызмат ордун сүйүүнүн себеби – наадандык. Наадандыкка каршы нерсе – рухий билим. Наадандыкты рухий билим менен дабалоо керек.

Суроо: Анча-мынча билимге ээ болуп, достору мактап койсо, акылына манчыркагандар билимдүүбү?

Жооп: Ал – акылдын тайыздыгы, аларды билимдүү адамдар шылдындап күлүшөт, достору капа кылгысы келбей, мактап коёт, адам канчалык парасаттуу экенин досторунан эмес, аппонентинин (каршылашынын) ага берген баасынан билүүгө тийиш.

Суроо: Кээ бир адамдар санжыраны, тарыхты билип, “биз тектүү элден болобуз”, – деп манчыркашат, бул туурабы?

Мугалим: Алар тектүүлүгү менен сыймыктанышат, тектүү адамдар кечирилет деп эсептешет, бул да – рухий илдет. Алар ата-бабаларынын кылганын кылбай, бабалары ээ болгон сапаттарга ээ болбой туруп, аларга кошулам деп ойлосо, ал өзүнүн кемчилиги бар экендигин билсин. Ата-бабаларынан өрнөк алсын, билими, адеп-ахлагы, эмгеги ж.б. сапаттары менен бабаларынын катарына кошулсун.

Суроо: Азыр жогорку билимге ээ болгон жаштардын 75% жумушсуз калышууда. Мындай “билим алууга” мамилениз кандай?

Мугалим: Коомдун жашап кетиши үчүн жумушчулар, дыйкандар, кесиптик-техникалык билимдин ээлери көбүрөөк керек, анан атайын-орто (колледждик) билимдүүлөр, анан жогорку (ЖОЖ) билимдүүлөр керек. Бизде плансыз кадрлар даярдалууда. Ата-энесинин кашыктап тапканын чөмүчтөп чачып “билим алгандар” коомго да, өзүнө да пайдасыз болууда. Натыйжада “билимдүүлөрүбүз” көп, коомубуз патологиялуу, экономисттерибиз көп, экономикабыз начар абалда, юристтерибиз көп, криминал “гүлдөп” жатат,

жазуучуларыбыз көп, элибиздин адептик-рухий дүйнөсү көйгөйлүү.

Суроо: Пайдасыз билимге ээ болуп, өзү адашып, башкаларды адаштырып жүргөндөр бар, алардын коомго зыяны кандай?

Мугалим: Адамдардын арасында өзүнүн натура көз карашы менен сыймыктангандары да болот. Мисалы, сектанттар. Көз карашы туура эмес адамдар туура эмес ой жүгүртүшөт, аракети туура эмес болот. Алар – зыян табуучулар, натыйжасы депрессия, невроз, апатия ж.б. Пайдалуу билим издесин, оң жолго түшсүн.

Суроо: Бийликке жеткиси келгендер кандай билим издеш керек?

Мугалим: Саясат менен байланышкан билим алсын, эл менен мамиле түзүүнүн жол-жобосун үйрөнсүн: башкалар ачууланса, ал ийкемдүү болсун, бирөө таарынса, көңүлүн алсын, бирөө айыптаса, чыдасын, бирөөнүн жаңылганын көрсө, оңдосун, алсызга сабыр кылсын, келишпестиктерди, түшүнбөстүктөрдү көрсө адилет болсун, уулуу сөз, негизи жок жоромол укса, аларды кечирсин, чындыгы кандай экендигин түшүндүрсүн, бөлүнгөндү бириктирсин, эринчекти эскертсин, духу түшкөндү кайраттандырсын, бузулганды түзөсүн, ак ниеттүүлүк менен эмгектенсин. Бийликтегилердин иши кыйын, жүгү оор. Күчүң жетпесе, Кудайдан жардам сура, доско жылуу, душманга кайраттуу, акылмандарга туура ой-пикир, сөз айт, тоскоолдуктарды тазала.

Убактысынан мурун гүл ачылбайт, көйгөй мөөнөтүнөн мурун чечилбейт, мындайда сабыр маанилүү. Улуттун этнопедагогикалык билими болот, ата-бабалардын билимине далынды салба. Коомду башкарган да билим, аны жандуу кылып кармаган да билим. Билимдердин эң маанилүүсү адамдын, напсинин табигатын билүү, адамдын чоң душманы – өзүңдөгү напси.

Өлкөнүн байлыгы бийликтегилердин бөлүп алчу мүлкү эмес. Мурдагылардын жаңылыштыгын кайталаба, бир мезгилде биз чоң мамлекет болгонбуз, ошол бойдон сакталып, жашай албаганбыз. Бир мезгилде мамлекеттүүлүгүбүздү жоготуп, башка мезгилде кайра түзгөнбүз, советтик системада да жашаганбыз.

Билим да көп окусаң, көлдөй толот, билимсиз турмушунда карып болот.

Унутпа өткөнүңдү талдай билгин, урпактын насаатчысы тарых болот. Мамлекет бытыраса, оңой менен чогула албайт, “отурса” оңой менен тура албайт. Киши кыймылдабаса, каны уюп, былжырап калат, мамлекет өнүгүүгө

аракет кылбаса, “былжыраган” саясат башталат. Мамлекеттин досу бөлүнөт, касы ажыдарга айланат. Андай өлкөнүн иши оңолбойт. Ишиндин натыйжасын кагаз бетине калтыр, адамдын күчү түгөнөт, сенин билимиңдин кийинки муунга пайдасы тийсин. Бийликтен кеткен жаман эмес, артында жакшы из калтырбай кеткен жаман, наадан катары тарыхта калган жаман. Кийинкилер калтырган жеринен улоо керек.

Азыр кылыч менен маселе чечилбей калган. Согушту кыргыз сүйбөгөн, кан агызуудан ырахат албаган. Кишиге кылыч көтөрүү – кылмыш. Ажо мамлекеттен жогору эмес, согуш ажо үчүн жасалбайт. Саясат деле – күрөш, бирок күрөштү билимдин негизинде, элин сүйүп, жүргүзүш керек, сүйүү болсо, жымжырттыкта бакырып сүйлөбөйт. Өтмүштү билбеген, келечекти биле албайт, кайдан келгенибизди кайда барарыбызды билиш керек. “Билим гана адамды эркин жана бийик (улуу) кылат” (Ж.Баласагын).

Дан сыяктуу болсоң, кушка жем болосун, гүл сыяктуу болсоң үзүшөт, б.а. билинүүдөн, көрүнүүдөн (показухадан) кач. Жооштук менен кичи пейилдиктин ичинде жаша. Ошондо жаман көздөн, ашык сөздөн кутуласың. “Сулуулугун ачыкка чыгарган аял, ийгилигине маашыркаган ажо балээге эшик ачат” (Руми). Алар көрө албастыкты өзүнө тартат. Досу, душманы эки башка жол менен аны жок кылууга аракеттенишет. Бири кызганып, бири ашыкча мактоо менен зыян келтирет. Дос-душманга “көрүнбөй” эмгектен, адамдын түбүнө эки нерсе жетет: напсинин арзуулары, мактоону (алкыш алууну) сүйүү.

Жыйынтыктоо. Элдик педагогикада: “Билимдүү киши айнектей, билимсиз киши тумандай”. “Элдин көркү – билим, жердин көркү – эгин”. “Билимсиз өмүр – кунарсыз жашоо”. “Элдин өнүгүүсүнүн зарыл шарты – билим алуу”, – деп айтылчу [20]. Келечегибиз кең болуп, бактылуу жашоо үчүн мектеп курагында кандай билимге ээ болуу керектиги жөнүндө ойлонгула. Ден соолугуң чың болуш үчүн дене тарбия боюнча билим, аракет керек. Байлык кызыктырса, жакшы сапаттагы өндүрүм (продукция) өндүрүү боюнча билим изде, байлык топтоо жөнүндө ойлон, акча керек болсо, сооданын, коммерциянын жол-жобосун үйрөн. Туура көз карашта жашоону кааласаң, пайдасыз билимден оолак бол, өзүңө керектүү билим алууга жатык бол, дилгир бол, кунт коюп оку, изден, аракет кыл. Билимдүү болгула, бактылуу жашагыла.

Ырыс алды ынтымак

Сабактын максаты: Мамлекеттин өнүгүшүндө биримдиктин, үй-бүлөнүн өнүгүшүндө ынтымактын маанисин түшүндүрүү.

Доскага: “Ырыс алды ынтымак. Ынтымагың жок болсо, алдыңан таяр алтын так, башыңан кетер ырыс, бак. Ынтымагы бар элдин, ар дайым карды ток болот, ырыскысы мол болот” – деп жазылат.

1) Уюштуруу.

2) **Жаңы тема. Мугалим:** Ынтымак деп – адамдардын, үй-бүлөнүн мүчөлөрүнүн, коомдун бири-бири менен гармониялуу жашоосун, ырааттуулукту, пикир келишип, бири-биринин оюна макул болуп жашоосун аташат. Ынтымак – бейкуттуктун себеби, ийгиликтин башаты, ырыстын алды. “Ынтымагың бар болсо, айылың кең, башка журттарга тең болосуң, ынтымагың жок болсо, ит менен кушка жем болосуң”. “Ынтымак мүрөк суусундай, чырчатак жылаан уусундай”. “Ынтымаксыз эл жетим” – деп айтылып келген [20]. Ынтымагы болбогон элге, мамлекетке, үй-бүлөгө, адамга бак конбойт, иши оңолбойт. Билип кой, ынтымак – адептүүлүктүн жемиши, кара мүртөздүк – адепсиздиктин жемиши, ал адамдарды бири-биринен алыстатат. Эки адам бири-бирин жакшы көрсө, алардын жакшыраагы – өз жолдошун көбүрөөк жакшы көргөнү. Баарынан жакшы адамдар – башкаларды сүйгөн, өзү сүйүүгө татыктуу, кең пейил жана ынтымакка умтулган адамдар. Ал эми аганы инилерден, ата-энени баладан, кошунаны бири-биринен ажыратып, ушак таратып жүргөндөр – эң начар адамдар. Ыймандуулуктан бири-бирине сүйүү, тилектештик жана ынтымак жаралат, ал араздашууну жок кылат. Кара мүртөздүк болсо, ниеттин бузулгандыгынан жаралат, ал көрө албастыкка, жек көрүүгө, мамилелердин үзүлүшүнө алып келет. Араздашуу бар жерде бөлүнүү болот, бөлүнгөн эл мамлекеттүүлүгүн сактай албайт, үй-бүлөнүн мүчөлөрү коомдогу баштапкы уюм болуп эсептелген үй-бүлөлүк институтту сактай албайт. Манаста: “Бөлүнүп калса кыргыздар, көрүнгөн элге кеп кетет, бөлүнүп калган козуну көрүнгөн бөрү жеп кетет” – деп айтылат. Бири-бирине жакшылык каалап турган, бири-бирин жакшы көргөн, кең пейил, тилектеш адамдар ынтымактуу болушат. Ынтымак – ыймандуу адамдардын мамилеси, бирок ынтымакта жашагым келет деп, көрүнгөн адам менен достошо берүүнүн кереги жок. Эл ынтымакта жашоо үчүн адамдардын ак көңүл болгону маанилүү.

Үй-бүлөдөгү ынтымак – бейкуттуктун көрөңгөсү. Ыйманга жана улуттук дөөлөттөргө таянбаган, рухий баалуулуктан куру калган үй-бүлөдө ынтымак болбойт. Өз ата-энесин өгөйсүнүп, карылар үйүнө тапшыргандар бар, өз баласын

жетимдер үйүнө тапшыргандар пайда болду. “Эгер эмгектеген наристелер, бели бүгүлгөн карылар, оттоп жүргөн жаныбарлар болбогондо, азап силерди сел сыяктуу каптамак” (хадис). Ынтымакка умтулган адамдын жүрөгүндө сүйүү болот, өзү да сүйүктүү болот. Жүрөгүндө балага карата сүйүүсү бар эне менен сүйүүсү жок өгөй эненин айырмасы асман менен жердей. Башка адамдардын сүйүүсүнө татыксыз, жүрөгүндө башкаларга карата сүйүүсү жок адамдарда дөөлөт жок. Туугандары менен ынтымакта жашоо үчүн ага-инилерге каралашып тургула, сыркоолоп калса, кабар алып тургула, түйшүккө түшүп калса, жардамдашкыла, унутуп калса, эсине салып тургула. Сен бир тууганыңа өзүңө кандай мамиле кылышың кааласаң, ошондой мамиле кыл, бул – ынтымакка умтулуунун жогорку деңгээли, өзүңдөн жакшы мамиле кылып, анын керектөөлөрүн өзүңдүкүнөн жогору койсоң, бул – ынтымакка умтулуунун эң жогорку деңгээли. Бир туугандарыңдын кемчиликтерин тил менен эле эмес, жүрөгүндө (ичинде) да “үндөбөй” коюш керек, ал жөнүндө жаман ойлобо, жаман ой – зыяндуу нерсе, анын иштерин жакшыга жорууга мүмкүн болгон жерде жаманга чыгарып жибербегиле. Анын кемчилигин билүүгө аракет кылбагыла, аңдыбагыла, бири-бириңерге көз артпагыла, далыңарды салбагыла, бири-бириңерди жек көрүүдөн баш тарткыла. Туугандын айткан сөздөрүнүн чын-төгүндүгүн айтып талашпагыла, анда тууганың акмак болсо, азапка салат, жоош-момун болсо, сени жек көрүп калат.

Окуучу канчалык билимге умтулса, аракети натыйжалуу болсо, мугалим аны ошончолук жакшы көрөт, мугалим канчалык көп мээримин төгүп, билим берсе, окуучуга көбүрөөк көмөк көрсөтсө, окуучу аны ошончолук жакшы көрөт. Мугалим менен окуучунун аракети алардын ынтымагына жараша болот. Экөөнүн ынтымактуу аракетине жараша иши ийгиликтүү, эмгеги натыйжалуу болот. “Ынтымак турса калкыңда, душманыңдан тартынба”. Тирдиктин түбү – бирдик. “Ырыс алды – ынтымак, ыркы жокко конбос бак”. “Ынтымагың жок болсо, жашоо кыйын тынчыраак”. “Ынтымагы бар элдин карды ток, ынтымагы жок элде ырыс жок” – деп айтылып келген.

3) Бышыктоо. Суроо: Ынтымакты сактоо үчүн кандай адамды дос тутуу керек?

Жооп: Ынтымактуу жашоо керек деп, көрүнгөн адам менен дос боло бербегиле. Адам кимди жакшы көрсө, ошонун адаттарындай адаттарды кармайт. Досуң кандай сапаттардын ээси, ошону карагыла. Достун акыл-эстүү, кең пейилдүү, ыймандуу, ак ниеттүү болгону дурус. Ыймансыз, өз кызыкчылыгын көздөгөн, өз жыргалчылыгына умтулган адам менен дос болуунун кажети жок. Акыл-эс, ыйман – достукта дасмия жана негиз болуп

саналат. Кекчил, эси жок адам менен достошуудан пайда жок. Достукта эң зарыл сапат – ак көңүлдүк. Сен кол сунсаң, сага кол сунган, сен кызмат кылсаң, коргогон, сен аны менен бирге жүрсөң, кооздогон, тамак-ашсыз калсаң, камкордук көргөн, жакшылыкка кош көңүл карабаган, жамандыгыңды жашырган, иш кылсаң, туура кеңешин берген, бир нерсе айтсаң, ишенген, талаш маселеде сөзгө көнгөн адам менен дос болгула. Чыныгы дос – кыйынчылыкта жардамга келген адам. Достугу пайда келтирбеген адамдан оолак болгон дурус, анын атаандаштыгы зыян келтире албайт.

Суроо: Адамдын айыбын ачуу туурабы, ынтымакты сактап калуу үчүн жашырып коюш керекпи?

Жооп: Адамдын айыбын ачуу анын беделин түшүрөт, жүрөгүнөн тынчтыкты кетирет. Сен өзүң айыпсыз адамсыңбы, эртең сенин айыбыңды бирөө ачып турса жакшыбы? Ойлонуп көр.

Суроо: Айрым адамдар жакшылыкты баалабайт, пайдасынан зыяны көп, адеп-ахлагы жаныңды кейитет, кулк-мүнөзүнө чыдаш кыйын, алар менен кантип ынтымактуу жашоого болот?

Жооп: Андай адамдан оолак жаша, анткени ал сенин жашооңду азапка салат, бирок ага карата толеранттуу бол.

Суроо: Үй-бүлөдө бири-бирин аябаган адамдар болушат, алар менен кандай мамиле кылыш керек?

Жооп: алардын ыңгайсыздыктарына карата сабырдуу, чыдамдуу болгула. Алар менен да ынтымактуу жашагыла.

Гете беш нерсени айткан: “Текебер менен арсыз адам, орой менен сылык адам, ак ниет, улуу адам менен зулум, сараң менен кайырчы, калпычы менен чынчыл адам ынтымакта жашай албайт”.

Жыйынтыктоо. Мамлекеттүүлүктү, үй-бүлөнү сактап калуунун зарыл шарты – элдин (адамдардын) ички биримдиги. “Ички ынтымагың бузулбай, эли-журтуң бир тамырдын каны, бир дененин жаны, бир сабактык даны сыяктуу жашагыла, биримдигиңерди чыңдагыла” (Э.Ибраев). “Ичкени үзүү оңой, жоонду эч ким үзө албайт” (Тонуктун эстелигинен). “Глобалдашуу доорунда мамлекеттүүлүктү сактоонун зарыл шарты – ички бекемдик, акча, алтын-күмүшкө сатылбай, күнүмдүк кумарга алданбай, чет өлкөнүн идолдоруна сыйынууга эмес, “махабатына” эмес, индивидуалисттик өзүмчүл прогматикага эмес, Мекенге агынан жарылган, ак жаркын патриоттук сүйүүгө, эл-жерине

берилгендикке, улуттук баш кошкондукка, бийик жарандык аң-сезимдүүлүккө тарбияланышы абзел (С.О. Байгазиев). Ынтымакты бузуучу нерселер – ынсапсыздык, ушак-айың, ырайымсыздык, сабырсыздык, тартипсиздик, ысырапчылык, көрө албастык, ичи тардык, эси жоктук, акылсыздык ж.б. Үй-бүлөдө ынтымакта жашоонун зарыл шарты – ымалалашуу, ыркташуу, ата-эне, ага-ини, эже-сиңди ж.б. менен мамиле түзө билүү, иштин эбин табуу, адеп-ахлактуулук. Ынтымак кетсе, бак конбойт, ишиң оңолбойт, ырыс турбайт, жолуң ачылбайт. Ынтымак бар болсо, жолуң ачылат, бакыт конот. Уруш бар үйдө санаа бар болот, ынтымак бар үйдө дөөлөт бар болот. Уруш ырысты качырат, ынтымак ырысты ашырат, чакырат. Ынтымакты баалагыла, бактылуу жашагыла.

Калп айтуу, жала жабуу, алдамчылык

Сабактын максаты: Калп айтуунун, жалаа жабуунун алдамчылыктын адамга, коомго, мамлекетке зыяндуулугун түшүндүрүү.

Доскага: “Калптын казаны кайнабайт”. “Калп ырыс кесет, калп сөз – жанга жоо, калпка жакын болсоң – жалаасы жугат” – деген сөздөр жазылат.

1) Уюштуруу.

2) **Жаңы тема. Мугалим:** Калп деп – чындык менен акыйкат бурмаланган, абал өзгөртүлүп айтылган ырастоону аташат. “Акыйкаттыкка, реалдуулукка карама-каршы (туура келбеген) ырастоону” Аристотель гностиологиялык жалган деген. “Эгерде адам бөлүнгөндү чогуу десе, биримдиктегини бөлүнгөн десе, жаманды жакшы десе ал – жалган”. Адамга жалган сөздү чындан, маанисиз сөздү маанилүүдөн, абсурддуу туура корутундудан ажыратуу маанилүү. Психологиялык көз карашта аң-сезимдүү айтылган жана атайын айтылбаган жалган (адашуу, жаңылуу) деп бөлүнөт. Мунун экөөсү тең адамды тескери жолго, туура эмес ойго салат, чаташууга (адашууга) өбөлгө болуп, туура эмес аракетке түрткү болот, бирок аң-сезимдүү жалган өтө зыяндуу. Бурмаланган ырастоо саясатта, илимде, динде, маданиятта зыяндуу. Бурмаланган тарых – чыныгы билим эмес, ал тарыхтан алчу сабактан куру калтырат. Илимде схоластика, иезуиттик философия, оккультизм, илимий коммунизм сыяктуу пайдасыз билимдин жаралышына түрткү болот. Динде адамзатты үчкө (иудаизм, христиан, ислам), секталарга бөлүнүүгө алып келген. Саясатта көйгөйлөрдү

көбөйтөт, мамлекеттүүлүктү сактай албаган абалга чейин жеткириши мүмкүн, СССРдин бөлүнүшүнө мнимый (жалган) идеялардын тиешеси бар. Кыргыздар мурдагы доорлордо чоң держава болгон, туура, калыс саясат жүргүзө албаган өлкөлөрдүн тагдыры ушундай болот. Жалган сүйлөө адатка айланса, тагдырдын тайкы болушуна өбөлгө болот.

Калп айтуу, жалаа жабуу, алдамчылык – рухий дарт. Кыраакылык менен парасаттуулук – бакыт-таалайдын ачкычы болсо, калпычылык, жалаа жабуу, алдамчылык, өзүн-өзү алдоо – бактысыздыктын булагы болуп саналат. Рухий өнүгүүнү ойлобогон, ички ааламдын абалына көңүл бөлбөгөн, анын абалына баамы жетпеген адамдар башкаларды, өзүн-өзү алдоо жолуна түшөт, бирөөлөргө жалаа жабат. Натыйжада көңүл кумарына баш ийип, калпычы болуп калат. Бактысыздыктын себебинен кутулбаган адам, бактысыздыктан кутула албайт. Калп айтуунун, алдамчылыктын бүгүн коомго, башка адамга зыяны тийсе, эртең өзүнө зыяны тиет, ошондуктан алар – наалаттоого татыктуу сапаттар. Өзүн-өзү алдоо – рухтун көңүл кумарына, шектүү ойлорго, кыялга алдамчы сезимге берилгендигинин натыйжасы. Өзүн-өзү алдаган адамдардын көпчүлүгү “менде баары жакшы” деп ойлошот, бирок жаңылышат. Калп айтуу, өзүн-өзү алдоо – кыйынчылыгын жеңе албаган, чындыкка тике карай албаган бечаралардын иши. Ыймандуу адам бүгүнкү кыйынчылыгын колунан келген аракетин менен жеңүүгө умтулат, ыймансыз бечара, калп айтып, убактылуу ырахатка жетүүгө умтулат.

Атасынын жеткен ийгилигинин аркасында күнөөдөн кутулам деген калпычы балдар бар, атасынын алган билими баласына жөн эле өтпөйт, ошондой эле баласынын күнөөсү атасынын мойнуна өтпөйт. Өзүн-өзү алдоо – билим албай туруп, билимдүү болм деген адамдын келесоолугуна окшош. Айрым адамдар өздөрүн алдоого ушунчалык берилип кеткендиктен, адилетсиздик менен аша чабууларга чейин барышат.

3) Бышыктоо. Суроо: Калп айтуунун себеби эмнеде? **Жооп:** Адам бир нерсени чындап кааласа, өз максатына жетүү үчүн ар кандай айла-амалдарды ойлоп табат, кишинин чыныгы максаты – ыймандуу АДАМ болуу, адеп-ахлагын ондоо, чындыкты сүйүү. Бул максаттын чыныгы максат экендигин билбегендер көңүл кумарына жетүүнүн айла-амалын табам деп калп айтышат. Адам болуу үчүн аң-сезимдүүлүк, билим, зээндүүлүк керек. Ар кандай иште адамга аң-сезимдүүлүк менен баамдуулук жардам берет. Адамдын өзүнүн ким экендигин, кайдан келгендигин, кайда барарын ойлоноу керек, ички ааламын тартипке салуу менен адам болууга жетишет. Адам болууну максат кылбаган киши өзүн-өзү алдоодон кутула албайт, анткени каалоолор адамды алаксыта берет.

Суроо: Ыймандуу адам болсом деген тилек башка каалоолордон күчтүүрөөк болсо, адамдын ниеттери оңолуп, мансапка, байлыкка, жыргалга жетүү ж.б. жөнүндөгү каалоолордон баш тартып калабы?

Жооп: Адам болсом деген киши өзүн-өзү алдагысы келбей калат, ал эми каалоолору көп адамдар ага жетүүнүн айла-амалын ойлоп таба берет, анын натыйжасы – дүйнө жыргалын издөөнүн артынан түшүп, өзүн-өзү алдоого өтөт.

Суроо: Адам болууга умтулууда кездешкен тоскоолдуктар көп болобу?

Жооп: Адепсиздик, бардык терс сапаттар – тоскоолдуктар сыяктуу. Андан кутулуу үчүн өзүн-өзү көзөмөлдөө керек.

Суроо: Шектенүү, ушак, жоромолдоп ой жоруу эмнеден жаралат?

Жооп: Алар – өзүн-өзү алдоодон кийинки натыйжа, “калптын казаны кайнабайт”, калп айткан кишини кеп кылышат, чындыгы кандай болду экен деп ойлонот, ал чын сөз айтса да шектенет. Калп, жалганчылык – адамды ишенимден чыгарат, урматтан калтырат, калп айткандын абийири таза эмес болот.

Кыргызда калп жөнүндө төмөнкүдөй накыл ойлор бар: “Калп адамдын сөзүн иритет, кайгы адамдын өзүн чиритет”. “Калп – дарт, чындык – эм”. “Калп ырыс кесет, кайгы өмүр кесет”. “Калпычы ойноп айттым дейт, ууру таап алдым дейт”. “Калп айтып пайда тапсаң, акыры каласың уятка, чын айтып зыян тапсаң, акыры жетесиң муратка”. “Калп сөз – жанга жоо, өткүр бычак – канга жоо”. “Калп сөз – жандын душманы”. “Калп менен көйрөндүк – өтө калпыс көрүнүш”. “Жалганчы дос, душмандан жаман”. “Жалган сөз бел ашырганы менен, эл ашырбайт” (маселе орундуу чечилбей, зыяны кийин чыгат) [20]. Калптын зыяндуулугу жөнүндө окуучулардын пикирин угат.

Эми сабакты **жыйынтыктайлы**. Калп айтып сүйүндүргүчө, чын айтып күйүндүргөн артык. Калптын арышы кыска. Калпычынын сөзү суу кечпейт, чын сөзү төгүнгө чыгат. Калпычыга адам ишенбейт, ишенимден чыккан кишини эл адам катары санабайт. Калпычы менен үй-бүлө түзүш кыйын, калган сапаттары жакшы болсо да, бир эле калпычылыгы бардык жакшы сапаттарына тете болуп турат. Дайыма чындыкты сүйлөгүлө, коомго, үй-бүлөгө, элге зыяны жок жашагыла.

Адептүүлүктүн мыйзамдары

Сабактын максаты: Адептүүлүктүн алтын эрежеси, мыйзамдары менен тааныштыруу.

1) Уюштуруу

2) Жаңы тема: Адеп дегенибиз – адамдын жүрүм-турум нормасын аныктоочу моралдык эреже жөнүндөгү этикалык түшүнүк. “Адептик тарбия – улуу иш, ошол аркылуу адамдын келечек тагдыры аныкталат” – деген В.Г. Белинский. Адам канчалык адептүү болсо, адептүүлүктүн наркын ошончолук терең түшүнөт. Уяттуулук жана уятсыздык, абийирдүүлүк жана абийирсиздик, адептүүлүк жана адепсиздик, намыстуулук жана намыссыздык – булар урмат сыйга ээ болууга же урмат-сыйдан калууга алып баруучу жолдор.

Адептүүлүктүн эрежесине көңүл бөлөлү:

- 1) Жаш кезиңерден жакшы, бийик адамдык сапаттарга көнүккүлө.
- 2) Бийик сапаттардын негиздүүсү – акылмандуулук, өлчөмүн билүү, эрдик, айкөлдүк, калыстык, сабырдуулук.
- 3) Акылмандуулукка адам акыйкат билимди өздөштүрсө гана жетет.
- 4) Өлчөмүн билүүгө дайыма үйрөнгүлө, ичип-жегенде, уйкуда, иште, оюнда, сүйлөгөндө, унчукпай жүрүүдө, эс алууда ж.б. өлчөмдөн ашпаганга көнгүлө.
- 5) Эрдикке үйрөнүү – өзүнүн жалкоолугун, коркоктугун, эрксиздигин ж.б. жеңүүдөн башталат, чыдамсыздыгыңды, ачуунду, каалоонду тизгинде. Өзгөчө эркек балага эрдиктин түрлөрүн билүү керек: мамиле түзүүдө айкөлдүк, эмгекте чыдамкайлык, жашоодо түз жүрүү, жумушта ишти убагында бүтүрүү, сөздү орду менен сүйлөө ж.б. эрдикке үйрөнүүнүн башталышы.
- 6) Калыстыкка умтул, ар кимге өз энчисин бер, ар кимди ишине, адебине, билимине жараша баала, калп сөздөн оолак бол, милдетинди так аткар, эч кимди мазактаба, сүймөнчүлүктүү бол.
- 7) Билим алууга умтул, мүмкүнчүлүгүңө жараша аракеттене бер, жалкоолор, илендилер кежирлер, аңкоолор пайдасыз “жүк” бойдон калышат. Тартипти бузганга жаза берилерин бил, жазага таарынба, ачууланба, жазалаган мугалимди жек көрбө, оңолуп кет.
- 8) Адептүү, жакшы, айкөл адам менен мамиле түз.
- 9) Эмгекке олуттуу мамиле кыл, эмгектенген адам иштин жөнүн билип калат, ишмердик көндүмү калыптанат. Эмгекти сүй.

10) Кылганың бирөө үчүн болсо, жакшы сапаттарга үйрөнгөнүң өзүң үчүн, бирөөгө жакшылык кылганды билбеген бала бийик сапатка көнбөйт, өзүң өзгөчө сүйүп, өзгөгө кайдыгер адамдын коомго пайдасы тийбейт, эч кимге пайдасы тийбеген адам рухий жактан өнүгө албайт, анын бийик сапаты калыптанбайт, үй-бүлөгө, коомго пайдалуу бол.

11) Жаман адатка көнө элегинде, жашыңан жакшы сапатка көнүк, жазында короого жашылча эгип калбаса, отоо чөп чыгарын унутпа.

12) Дайыма ниетинди оңдой берсең ниетин тазарат, ойлоп, туура сөздү сүйлөсөң, кеп маданиятың калыптанат, жазып жатып туура жазганга, чындыкты гана айтып жатып чынчылдыкка үйрөнөсүң.

13) Тартиптүү адамдардын жашоосун көр, үлгү ал.

14) Эмнени эксең, ошону оросуң, эмнени көрсөң, ошону жугузасың, үлгүлүү, адамдарды кара, нускалуу, насаат сөздү ук. Көрө албастыктан алыс бол!

15) Моралдык жактан бузулган, ичкилик ичкен, кылмышкер адамдардын чөйрөсүнөн алыс бол, анткени жаман адат бат жугат. Жаман достон, жаман сөздөн, маанисиз сүйлөшүүдөн, мазмунсуз китептен, бекерпоздуктан оолак бол, көз, кулак менен кирген жаман маалымат – рухий уу. Бекерпоздуктан акыл кемийт.

16) Кичи пейил адам дос менен душманды оңой ажыратат, айрым бийликтеги адам кошоматчыны чын пейилдеги адамдан ажырата албай калат, кошоматчылар бийликтен ажырасаң, бири алыстайт, экинчиси душманга айланат. Алардын чыныгы түрү суук болот.

17) Сабырдын түбү – сары алтын, турмуштагы терс көрүнүштөрдү сабырдуулук менен жең, ачууга жеңдирбе.

18) Сага башкалардын кандай мамиле кылышын кааласаң, сен да башкаларга ошондой мамиле кыл, сага карата башкалардын кандай ниетин, пейилин, көргүң келсе, сен да ошондой ниет, пейил күт.

Эми адептүү адам кандай болот, ошого көңүл бөлөлү. Бир адептүү, боорукер, эч кимге зыяны тийбеген, ар дайым жакшылык кылып көнгөн адам, адепсиз, ичи тар, ач көз, бирөөнүн кубанычын көрө албаган адам менен кошуна туруп калат. Бул кошунасы адептүү адамдын үй-бүлөсү менен бакубат жашоосун көрө албай, анын маанайын бузууга аракеттене берет. Короосуна кээде таштанды, кээде жаман суу ыргытып салат. Күндөрдүн биринде адептүү адам короосуна чыкса, жугунду толгон чака турат. Адептүү адам жугундуну

төгүп, чаканы жалтырата тазалап, бакчадан эң жакшы алмалардан толтуруп, кошунасыныкына алып барат.

Эшигинин такылдатканын уккан кошуна “аа, акыры жинине тийген экем, эми үйүндө тынчтык бузулат”, – деп ойлоп, айтчу сөзүн камдап эшикти ачат. Бирок кошунасы адаттагыдай жылмайып, кызарган алмаларга толгон чаканы сунуп, “Ким эмнеге бай болсо, ошонусу менен бөлүшөт”, – деп акырын басып, үйүнө жөнөйт. Кыргызда: “Таш менен урганды аш менен уруп жең”, – деген кеп бар.

Бышыктоо. Мугалим: “Силер ачууңарга тийген кошунага кандай жооп кайтарасыңар? (Окуучулардын жообун угат) Эсиңерге түйүп койгула, ар ким өзүнө жараша башкаларга баа берет, таза адам башкаларды таза деп ойлойт, өзү былык башкаларды былык деп ойлойт, адам өзүнө тааныш сөздөрдү сүйлөйт, акмак гана бирөөнү “акмак” деп тилдейт, себеби адам өзүнө таандык сапатты башкага ыйгарат. Жакшы адам жакшы иш кылат, жакшы сөз сүйлөйт, аракети жакшылыкка багытталган болот. Жөндөмсүз адам гана башканын жасаганына акылы жетпей, аны жамандайт. Коркоктор гана өзүнүн коркоктугун билдирбеш үчүн баатырсынып, өз кемчилигин көрсөтпөгөнгө аракет кылат. Көп нерсени билбеген адам өзүн көрсөтүү үчүн көптү көргөндөй, көптү билгендей сүйлөп, кемчилигин “билдирбегенге” аракеттенип, башкаларга өйдөсүнүп сүйлөйт, ошентип адам өзүнүн ким экендигин билдирип турат. Ошондуктан ар дайым бийик болгула, адамга жаман сөз айтпагыла, жаман адебиңерди көрсөтпөгүлө, бирок өйдөсүнүп сүйлөбөгүлө.

Суроо: Адамдар күнүгө жамандык кылып, кыйынчылык түзүп жатса, кантип адептүү болобуз?

Мугалим: Жакшылыкка жакшылык, ар адамдын кылаары, жамандыкка жакшылык эр адамдын кылаары. Психологияда жашыруун мыйзамдар бар. Жакшылык кылган адам жакшылык көрөт, башкаларга кулак төшөй билген киши өзүн угуза алат. Жакшылык кылуу бир эле материалдык жактан жардам берүү эмес, адамдарга жылмаюу, жакшы сөз айтуу, көңүлүн көтөрүү ж.у.с.дын баары жакшылык болуп эсептелет. Башкалардын сени менен кызматташуусун кааласаңыз, өзүңүз кызматташууга умтулуңуз. Башкалардын сизди жакшы көрүшүн кааласаңыз, башкаларды жакшы көрүңүз. Жакшылыкты сүйгөн адамдын алдына байкалбастан жакшы мүмкүнчүлүктөр чыга берет. Жакшылыктын эч кайтарымсыз жасалганы оң, аны милдет кылбаш керек. Жакшылык кылып, адамдын ажатын ачсаңыз, мээде кубанычка бөлөөчү гармондор көбөйөт. Жакшылык кылган адам өзүн бактылуу, коопсуз сезет,

адамдар арасында ишеними артат. Адам жакшылыкты пайдалуу болуудан ырахат алгандыгы үчүн жасаш керек. Жакшылык кандайдыр бир кызыкчылыкка, пайдага негизделбеши керек, андан кайтарым күтпөгүлө, жакшылык башка жол менен сизге кайрылып келет. Биз жогоруда сөз кылган адам – эр адамдын үлгүсү.

Эми сабакты **жыйынтыктайлы**. Бу дүйнөдө баардык нерсе өз баасына ээ болот. Адам окуяга, кырдаалга, саясатка, адамга ж.б. жакшы, орто, жаман деген баа берет, берген баасына жараша мамиле кылат. Иштин келечеги да ошол берген баасына жараша болот. “Ийгиликтер күн сайын кыйынчылыкка туруштук берип, адептүүлүк менен күрөшүүдөн келип чыгат” (Н.Островский). Турмушта мындай мыйзамдар бар: Адамга күч керек болсо, аны күчкө жеткирүү үчүн кыйынчылык берилет. Акыл керек болсо, акылды байыта турган проблема берилет. Байлык керектерге аны көбөйтүүгө карата маселе, акыл, ден соолук, шарт берилет. Ийгилик керектерге ага жетүү үчүн тоскоолдуктар берилет. Сүйүү керектерге чын көңүлдөн жардам берүүгө мүмкүнчүлүк берилет. Жакшылык керектерге жакшылыктарга алып баруучу жол ачып берилет. Турмуштук кыйынчылыкка туруштук бере албаган, физикалык жактан күчтүү, бирок эрки жок адам алсыз болот, эрки күчтүү, сабырдуу, бирок мүнөзү жумшак, адептүү адамдар баарына бышып, чыдамкай болуп жетилет. Айрым адамдар кыйынчылыкта өзү эле бышып жетилип чектелбестен, чөйрөнүн өзгөрүшүнө да оң таасир этип, абалды пайдалуу багытка буруп кетет. Алар билимин, акылын, сүйлөө маданиятын туура пайдалануу менен элдин пикиринин өзгөрүшүнө себепкер болуп, максатына жетет. Андайлар абалдын жаман жагын гана эмес, жакшы жагын көрө билишет. Жакшы ниет, адептик аракет жакшы натыйжага алып келет. Ошондуктан: “Турмуштун жолу татаал, жеңилди коюп, татаалга матал” – деген Сузани.

Достуктун мааниси

Сабактын максаты: окуучуларга дос табуунун жол-жобосун үйрөтүү, жолдошторуна жардам берүүгө даярдоо.

Доскага төмөнкү сөздөр жазылып коюлат: “Достон кымбат эч нерсе болбойт, достошууга мүмкүнчүлүк болсо эле достошуула” (италиялык тарыхчы

Ф.Гвиччардини), “Бактылуу күндөрдө дос кубанып бөлүшпөсө, ал сонун көрүнбөйт, бактысыз күндөрдү дос бөлүшпөсө, көтөрүү кыйын” (Цицерон)

Сабактын жүрүшү:

1) Уюштуруу.

2) **Жаңы тема.** Достук бул – адамдын адамга чын жүрөктөн берилгендиги, кыйбастык, рухий жакындык. Достук – адамдын жардамга келүүгө даярдыгы, чын дилден адамга күйүү. Чыныгы дос табуу – бакыт. Достук бул – кызыкчылыктын биригиши, ынанымдын, көз караштын окшоштугу, көздөгөн максатынын, таламдарынын бирдиги, адамдардын бири-бирине ниетинин түздүгү, бири-бирин жактыруу, кыйынчылыкты бөлүшүү.

“Дос тапкың келсе, анын мүдөөлөрүн түшүн, дүйнөнү анын көзү менен кара, анын кубанычын, кайгысын бөлүш, турмуштун ысык-суугун бирге тат. Сенин кылык-жоругуң башка адамды кандай абалда калтырарын ойло, жаман мүнөзүндү көрсөтпө, анын көңүлүн калтырба, андай кайгы бир күнү сага да келерин унутпа. Анын кайгы-кубанычына кайдигер болбо. Кайдигерлик – жүрөктүн катуулугу. Кайдигерлик – жан дүйнөнүн сокурдугунун белгиси” – деген В.А.Сухомлинский.

Жакын адамдын, достун кайгысын түшүнүү – кыраакылык, бул сапат адамгерчиликтүү, асылзат адам болууга өбөлгө болот. Биз адамдын кыймылдарынан, көз карашынан, маанайынан жүзүнөн, дем алуусунан, дүйнө таанымынан анын кайда бара жатканын көрө билсек, турмушта кайгы болмок эмес.

Эми достукка карата мисал келтирели. Бир класста төрт бала окуган, чогуу ойноп, чогуу жүрүшкөн, мектепте чогуу дежур болушкан. Асан менен Айбекти олимпиадада жеңишке жетишкендиги үчүн математиканы тереңдетип окуткан мектепке котормокчу болушкан, бирок алар досторунан ажырагысы келбей, өз мектебинде калган. Ошентип негизги мектепти (9-классты) чогуу бүтүрүшкөн.

Ошол төрт бала кайыкта сүзүп баратканда күн күркүрөп, шамал болуп, жамгыр башталды. Балдар коркуп кетишип, кайыкты жээкке айдап, Чолпон-Ата тарапка качышты. Бирөө эле кайыкта калды. Ал Айбек болчу. Жамгыр бетке чаап, жаап жатты. Толкун кайыкты омкоруп кетчүдөй шарпылдап, уруп жатты. Айбектин колдору ооруп, көздөрү тунарды, бирок ал көлдүн жээги менен кеме токтоочу жайга бардык күчүн жумшап сүзүп баратты. Максатына жетип, кайыкты ордуна жип менен байлады. Кайыкчы баланы таң калып карады.

– Сен кайдан келдиң иничек?

– Бүгүн сизден кайык алганбыз, мен кайра алып келип берем деп убада бергем.

Он алты жашар баланын мындай шартта сөзүнө турушу үчүн эрк керек эле. Ал да корккон болчу, кайыктан түшүп, үйүнө качууну ал да ойлогон, бирок турмушта дайыма эле каалаганын кыла берүүгө болбойт. Айбек бу жолу бир нерсени түшүндү, анын достору чыныгы дос эмес экен.

4. **Бышыктоо** үчүн суроолор:

1) Адептик кыраакылык деген эмне, дос күтүүдө кыраакылыктын мааниси кандай?

2) Дос-душманга карата кандай мамиле кылуу керек?

3) Айбектин мүнөзүндө кандай өзгөчөлүк бар экен?

4) Сен анын ордунда болсоң кантет элең?

5) Достору Айбекти эмне үчүн таштап кетишти?

6) Л.Н.Толстойдун “Коркок дос душмандан коркунучтуу, анткени душманыңа сак болосуң, досуңан үмүттөнөсүң” – деген сөзүн чечмелегиле.

7) Бул мисалда кандай адептик маселе каралат? Анын мааниси кандай?

8) Достун милдети болобу?

9) Дос болуш үчүн адам кандай жоопкерчиликти билиш керек?

10) Жогорудагы мисалда балдарга кандай талап коюлуп жатат?

11) “Жан дүйнөм менен берилип, досума иштеп бердим” – дегенди кандай түшүнөсүң?

12) Норвегиялык драматург Генрик Ибсен: “Сага (чын дилден) берилген досуң үчүн өтө көп иш жасаба” – деген. “Өтө көп” дегени эмнеси? Сенин пикириң кандай?

13) Өз тажрыйбаңан мисалдарды келтиргиле.

14) Сен жардамга муктаж болгондо жоромолдоп билген адам барбы?

15) Н.Островский: “Достук – бул чын ыкластуулук, жаңылыштыгын сындоо. Адам жаңылыштыгын ондош үчүн эң оболу достору катуу сынга алыш керек” – деген. Силердин пикиринер кандай? Өспүрүм куракта кээде ата-эненин

пикиринен да досторунун пикири маанилүү болот. (Н.И Дереклеева, М.Ю.Савченко. Справочник классного руководителя. М., 2009). (Окуучулардын жоопторун угат).

Суроо: Достук жөнүндө кандай макал-лакаптарды билесинер?

“Досу көптү доо албайт, акылы көптү жоо албайт”. “Эски дос эстен кетпейт, жаңы дос кадырыңа жетпейт”. “Дос сыйлайт, душман кыйнайт”. “Дос сыртында мактайт, душман көзүңчө мактайт”. “Дос, доско жаныңды кош”. “Доско зар болбо, душманга кор болбо”. “Досуң канча болсо, душманың ошончо”. “Дос миң болсо да көп тебе, душманың бир болсо да аз тебе”. “Жүз сомун болгуча жүз досуң болсун”. “Досунун касынан сактан, касыңын досунан сактан”. “Досуңдун кебинен чыкпа, кебинен чыксаң эбинен чыкпа”. “Досуңдун сөккөнүнөн коркпой, касыңдын өпкөнүнөн корк” [20]. (уланткыла).

Суроо: Достук жөнүндө кандай ырларды билесинер?

Жоого таштап, өзүн ала качпаган,

Жакшы жолдош алтын го дат баспаган.

Жүрөгү бир, жүлүнү бир ар дайым,

Жат, бузуктун алдоосуна сатпаган.

Жакшыңды айтып, жаман жагын ачпаган,

Жакшы жолдош калканч экен сактаган.

Ага айтасың жүрөктөгү сырыңды,

Ата-энеңе, аялыңа айтпаган.

Жамандыкта жанын тиштеп жүгүрөт,

Сен күйүнсөн, ал да кошо күйүнөт.

Сен сүйүнсөн, сенден катуу сүйүнөт,

Кайгы-муңуң тең бөлүшүп бүлүнөт.

Кеп, кеңешин түгөл айтып туюнтуп,

Кемтикти оңдоп, акыл кошот уютуп,

Чечилесиң чын жолдоштун үйүндө,

Тирүүлүктүн түйшүгүн бүт унутуп.
Жакшы жолдош бүткөн сындуу каныман,
Куса болом, алыс кетсе жаныман.
Бир-эки апта сыр айтышпай калганда,
Буулуккансып, ичим бышып сагынам.
Казаныңа салып бербейт оокатын,
Бирок ага белен сыйың, урматың.
Жүрөк сырын, жакшы даамды бир бөлгөн,
Бул турмушта жолдоштун айт кымбатын.
Бир акылдуу ачууланса көрүп жек,
Сүйлөнчү экен, “жолдошуңан арыл”–деп,
Жолдошу жок жашоо дагы жашообу,
Андан көрө жакшы жолдош күткөн эп (К.Артыкбаев).

Бир акылман айткан экен: Агаңдын анча-мынча кебин уккун, уккун да өмүр бою эске туткун. Душман берген мүрөктүн суусун жутпай, чын досундун карматкан “уусун” жуткун. Муну кандай түшүнөсүңөр?

– Душман алдап, сени жеңгиси келет, ошондуктан жакшы көрүнгөн нерсени тандаба, дос кыйынчылыгы, “ачуусу” болсо да, туура нерсени, келечеги кең, түбөлүгү түз болчу нерсени сунуштайт, ошону тандоону унутпа деген мааниде айтылган. Бирок доско ачуу чындыкты айтуу кыйын, анткени көңүлү ооруп калат деп коркосуң, бирок ачуу болсо да чындык (“уу”) жакшы.

Дж Руми: “Калыстыктын белгиси – талаш маселеде чынчылдык, акылмандын белгиси – өткөнгө өкүнбөө, коркоктун белгиси – күчтүүгө каршы чыга албоо, зулумдуктун белгиси – алсыздын малын тартып алуу, эси жоктун белгиси – акылдуунун кебин түшүнбөө, достуктун белгиси – кыйындыкта сага жан тартуу” – деген.

Эми сабакты **жыйынтыктайлы**. Достук жөнүндө ойчулдардын пикири мындай: “Достун милдетин аткаруу, достун аракетине кубануудан, ага суктануудан кыйын” (Г.Лессинг). Ар бир адамдын досунун алдында милдети да болот. Анын алдындагы жоопкерчиликти билиш керек. Эмгектенген адам да

жоопкерчиликти билиш керек. Жүрүм-турумуң, сүйүүң, сүйлөгөн сөзүң ж.б. барынын жоопкерчилиги бар. Досту тандайт, бирок адамда чыныгы достор аз кездешет. Достун болушу – улуу нерсе, демек, ишинин оңолгону, дос кубаныч тартуулайт. Турмушта ишиң өзүнөн өзү эле оңоло бербейт, жыргалчылык өзү келбейт, аны үчүн эмгектенүү, рухий аракет керек. Дос күткүң келеби, күт, аны үчүн анын кубанычына кубан, кайгысын бөлүш. “Убактыңды да, күчүңдү да, сезимиңди да аяба” (Е.Лосото). Досуңар көп, жашооңор бактылуу болсун.

Коомду регресс жолуна салган терс сапаттар: трайбализм, коррупция, кошоматчылык

Сабактын максаты: коомдун өнүгүүсүнө терс таасирин тийгизген сапаттардын: трайбализмдин, коррупциянын, кошоматчылыктын зыяндуулугун түшүндүрүү.

1) Уюштуруу.

2) Жаңы тема: Трайбализм (англисче tribalism – уруулук, укумдан тукумга өтүп келген) деп – тиричиликте, маданиятта, саясатта, коомдук турмушта уруунун обочолонгондугун, өз уруусуна гана ишенүүнү (сыйынууну) аташат. Африкада трайбализм, уруу аралык келишпестик ал континенттин шору болуп келген, азыр да шору болууда. Африканын өнүкпөй, башка континенттегилерден артта калышынын себептеринин бири – трайбализм. Анын негизги таратуучулары – уруу башчылары. Азыр Африканын прогрессивдүү адамдары трайбализм менен күрөшүүдө, анткени ал (трайбализм) Африка элдеринин консолидациясына (чыңдалышына, биригишине) жолтоо болуп жаткандыгын, анын коомго зыяндуулугун түшүнүштү.

Кыргыз Республикасында жердешчилик, тууганчылык, уруунун, өзүнүн кызыкчылыгын ойлоп, элдин, мамлекеттин, коомдун кызыкчылыгына зыян келтирген учурларды трайбализм деп коюшат. Трайбализмдин зыяны көбүнчө саясатка, илимге, өндүрүшкө ж.б. тиет, анткени аң-сезими жогору, компетенттүү адамдар иштен четтетилип, компетентсиз адамдар кызмат ордун ээлешет. Компетентсиз адамдар иштин жөнүн жакшы билбегендиктен, мекеменин, өндүрүштүн, илимдин, коомдун ж.б. өнүгүшүнө өбөлгө болмок тургай, артка тартат.

Коррупция (латынча corruption-пара берүү менен бир ишти жасатуу) деп – кызмат ордун өз кызыкчылыгына пайдаланууну, кызматчынын өз милдетин аткарбай укук бузушун аташат. Коррупция бул – кызматтагы адамдын ар кандай формада аткарган (же аткарбаган) иши үчүн материалдык жыргалчылыкка жетүү, пара берүүчүнүн кызыкчылыгын орундатуу менен материалдык

баалуулукту (акча, алтын, мал ж.б.) алуу. Бул – кылмыш иши болуп саналат. Кылмыш кодекси (мыйзам) боюнча пара алган да, берген да, ортомчу да жазага тартылыш керек. Коррупция боюнча аныкталган фактылардын негизинде иш жүргүзүүгө укук коргоо органдарына милдет жүктөлгөн, алар иштеп жатышат, бирок аны тыюу мүмкүн эмес сыяктуу көрүнөт.

Кошоматчылык деп – кызмат абалы (орду, наамы) боюнча жогору мамлекеттик, аскердик ж.б. кызматкерлердин алдында статусу (наамы, даражасы) төмөнкү адамдын жасакерленишин аташат. Азыр кошоматчылык коомдун шору болууда.

Кут билим газетасынын (15.05.2009. №17(10333)) санында “Билимсиз башкарып, билимдүү бош калып...” деген макалада: “Эгерде Кыргызстан коррупциялык жол менен “жаңыланса”, ичип-жегендер корголуп, алдейленсе, анда келечегибиздин кыйраганы ошол. Алысты көрбөй, өзүн ойлогон, билими тайкы, жаштарды маңкурт кылып тарбиялаган коррупционер жетекчилер жоголбосо, кыргыз элинин шору шорподой кайнары айдан ачык. Алдым-жуттум паракорлор менен ач көз жетекчилердин көбөйүп кетишине жогору жактагылардын да катышы бар”. Газетанын ошол эле санында ЖОЖдордо коррупцияга жол бергендер да, ага каршы күрөшкөндөр да профсоюздук-окутуучулардын курамы, кызматкерлер, аспиранттар боло тургандыгы белгиленет.

“Алас” газетасынын №10.15.03.07. “Кыргыз жайма базары” деген макаласында Ү.Касымбеков мындай дейт: “Кыргызстанда баары сатылат. Жогорку Кеңештин биржасында кызмат орундар, сот, министирлик, директорлук, банкирлик, өндүрүш объектилери, алтын, атүгүл мыйзам да сатылат. Бир депутаттык мандат 100 миң доллар, 20миң дүңү менен базарга чыгыптыр, сатылып кетсе парламент шал болуп иштебей калмак. Түрмөгө түшкөн кылмышкерди азат кылуунун наркы оңой эмес. Саясый партиялар сатылат, эл оозуна алынып калган партиялар жакшы өтөт”. Буга окшогон маалыматтар газетага көп чыгат.

Адамзаттын жашоосу жыргалчылыкта, адилеттүүлүктө уланышы үчүн, коомдогу бийик мансаптарды ошол мансапка татыктуу адамдар ээлеши керек. Кошоматтын, коррупциянын, тайбализмдин залакасы менен өз кесибинин спецификасын жакшы билбегендердин кызматка келиши мамлекеттин экономикасынын, илимдин, маданияттын ж.б.өнүгүшүнө жолтоо болот. Коом ордунда турбайт, айрымдары өнүгүү, башкалары регресс жолуна түшөт. Ишти илгерилете албаган, билими терең эмес, аң-сезими пас, бирок жогорку кызматка

жетем деп жулунган адамдар болот, алар – чабал адамдар. Ошол чабалдыгын жашыруу максатында “креслону ээлегиси” келет. Кесибин жакшы билбеген адамдар ишти өз алдынча аркеттенип, алдыга жылдыра алышпайт. Чабал адамдардан ырайымдуулукту күтүүнүн кереги жок. Жеке кызыкчылыгын ойлогон, татыксыз чабал адамдардын эл башына келиши менен, калкка пайдасынан зыяны көп болгон иштер жасалат.

Коомдун өнүгүшү үчүн мамлекетти жакшы адеп-ахлактагы, кесиби боюнча атайы даярдыгы бар, ыймандуу инсандын (личность) башкаруусу керек. Инсанга коррупциянын, трайбализмдин, кошоматчынын кереги жок. Бийликтеги адамдын мойнуна элдин, мамлекеттин келечеги, ар кайсы тармактардын тагдыры, эртеңки муундун таалим-тарбиясы ж.б. көптөгөн аманаттар артылат. Ал элдин, Ата Мекендин, мамлекеттин, келечек муундун ж.б. алдындагы милдетин билиши керек. Анын мойнуна жүктөлгөн аманаттарды кийинки муунга жогорку абалда жеткирүү милдетин унутпашы керек. Кошомат, коррупция, тайбализм ал милдеттен алаксытат.

Бышыктоо. Өзүбүздүн ак мөңгүлүү, көк мелжиген бийик тоолорубуз, тунук суубуз, ата-бабалардан калган нарктуу баалуулуктарыбыз турса, Батышка “теңелип”, айрымдар жерибизди, кенибизди сатып, бирибиз качып, экинчибиз чачып, коррупцияланып, кошоматтанып, жардыларды тоногондор пайда болду. Жерди, кенди саткандар ким, качкандар ким, чачкандар ким? Трайбализмдин, коррупциянын, кошоматчылыктын жыйынтыгы кандай? (Окуучулардын жообун угат).

Трайбализмдин, коррупциянын, кошоматчылыктын натыйжасы адамдарга, коомдогу абалга, илимге, саясатка ж.б. туура баа берилбей калат. “Балык башынан сасып жатса” да, “саясатыбыз идеалдуу” деп, абал начарласа да “сонун” деп, жалган тарых жазылып жатса да, аны “илим” деп калышат. Жалганчыны акыйкатчыл деп, трайбалистти мекенчил деп, коррупционерди “эмгеги сиңген” деп, кыянатчылды айкөл деп, калпычыны чынчыл деп, чынчылды калпычы деп калышат. Илимде билимдүүлөрдүн иши илгерилебей, билими терең эмес адамдардын иши “илгерилейт”, кийин алар билимдүүлөргө “баа берип”, чечим чыгарышат. Билимдүүлөрдүн көзүнөн жаш агып, өзүнө берилген “баадан” стресс абалда жашашат. Акылсыздар акылдууларды “үйрөтөт”, билимсиздер, билимге жетүүнүн “формуласын табат”, акмактар жакшылардын “кемчилигин” табат. Анткени казактардын макалында айтылгандай: “Жакшылар жакшымын деп айта алмайды, жамандар жакшымын деп айхайлады”. Крыловдун тамсилиндеги: “эшек булбулга короздун сайраганы

сонун, сен сайраганды короздон үйрөн” – деп мактаган сыяктуу окуялар көбөйөт. Саясатка эл ыраазы болбой, митинг арбыйт, революция ишке ашат.

Драм ийриминин окуучулары трайболизмге, кошоматчыга, коррупцияга карата үч окуя көрсөтүшөт, окуучулар аларды талкуулашат. Окуучулар үч топко бөлүнөт, трайбализмге, коррупцияга, кошоматчылыкка каршы күрөшүүнүн планын иштеп чыгуу сунушталат. Үч топтон үч окуучу топтун планын айтып беришет.

Эми сабакты **жыйынтыктайлы**. Трайбализмге, коррупцияга, кошоматчылыкка каршы күрөшпөсө, алардын тамыры тереңдей берет. Эгер кызматкерлер өзүн эле ойлоп жүрө берсе, быйылкы он коррупционер, трайбалист, кошоматчы кийин жыйырма, отуз, кырк ж.б. болуп өсө берет. Турмуштун толкуну адамдарды “агызып” кете берет. Кыргыз көрсө да “көрдүм” дебеген, өлгөнү жатса да “өлдүм” дебеген калк, канчалык жаап-жашырбайлы, турмушубуздагы акыйкат-чындыгыбыз – ушул. Биз “башыбызга токмок тийгиче камырабаган” калкпыз, балдардын көргөнү, укканы ушул болсо, аркабызда кандай муун калтырабыз, ага анча маани бербейбиз. Акча, байлык деп жүрүп, аркада калтырганыбыз таза урпак болобу, же “кык аралаш турпак болобу?” же баарыбызга баары бирби? Ойлонолу.

Балдар, трайбализм, коррупция, кошоматчылык бул – рухий оорукчалдардын коому экендигин түшүндүкпү, коомду соолуктурууга бардык күчүбүздү жумшайлы, бүгүнкүдөн эртеңки, андан бүрсүгүнкү абалыбыз жакшы болсун. Трайбализмге, коррупцияга, кошоматчылыкка келишпес мамиле кылалы. Таза коом куралы.

Ата Журтум – асыл Мекеним

(Класстан тышкаркы иш-чаранын иштелмеси)

Доскага: “Мекеним дебеген адам, адамзаттын коомуна жат” (В.Белинский). “Мекенимдин быкшып турган түтүнү бал жыттанат” (А.Грибоедов). “Адамды сүйө албаган киши, Ата Мекенин да урматтай албайт” (А.Франс) – деп жазылат.

Биринчи окуучу: Мекен – бул биздин туулуп-өскөн, таалим-тарбия көргөн, агарып-көгөргөн жергебиз. Мекен – бул дүйнөгө келишибизге себеп болгон ата-бабалардан, чоң апа, таене, энелерден бизге калган мурас.

Экинчи окуучу: Элибиз мындан 2200 жыл мурда Энесайда жашаган, узун бойлуу, сары чач, көзү көк, чап жаак жарандар болгон. Бүгүнкү калкыбыздын түпкү башатындагы тагдыры татаал болгон. Бир заманда гүлдөп, өсүп, чоң өлкө болгон, бирде бүлүнүп, жыйнаганы чачылып, улаганы үзүлүп, кээде башкаларга төбөлдүк кылып, шарт өзгөрсө, кайра кор болуп келген. Бабаларыбыздын түзгөн жазууларынан айрылып, тарыхыбыздын көп жагдайларын унутуп, кытай, араб, түрк, орус ж.б. булактарынан азыр билип жатабыз. Евразиянын чексиз мейкиндигинде жашаган көп элдердин арасындагы мамиле татаал, кээде каардуу болуп, оюндан от чыгып, өрткө айланып, көп нерсе өзгөргөн. Айрым элдер тукум курут болуп жоголгон. Учү-кыйры жок талааларды өтүп, калың токойлорду аралап, дарыяларды кечип, тоолорду ашып жүрүп, кыргыздын сөөгү жатпаган жер Евразияда калган эмес. Кыргыз тили – түрк тилдүү элдердин эң байыркысы.

Биринчи окуучу: Ким Мекенине ак ниеттүүлүк менен кызмат өтөсө, ал мөмөлүү дарак сыяктуу кадырман, улуу инсан болот. Мекенине жакшылык кылам деп “ыроолоп”, өз көмөчүнө күл тартып, кызматынан пайдаланып, атуулдук милдетинен качкан кишилер мөмөсүз калган же мөмөсү ачуу даракка окшош. Чынар дарак мөмө бербей, жүз жыл жашайт. Ал курулушка жарабайт, аны отун кылып жакса эле болот. Зейтун отургузгандан бир жылдан кийин мөмө берет. “Жакшы уул элдин камын жейт, жаман уул элдин малын жейт”.

Экинчи окуучу: Ата Мекенине пайдасыз жашаган киши, өз бактысына өзү балта чабат, анткени ал келечекте мөмөсүз даракка окшошуп калат, элине кызмат кылуу – бул ыймандуулуктун белгиси, атуулдук парз. Кызмат дегенди официалдуу кызматка “орношуу” деп түшүнбөш керек. Мекенге кызмат кылуу кичинеден башталат. Мисалы, жолдо жаткан тикенди жээкке ыргытуу, дарак отургузуу, көпүрө салуу, суу чыгаруу, балдарга билим берүү ж.б.дын баары Мекенге кызмат кылуу болуп саналат. Ар ким колунан келген ишин аткара берсе, Мекенимдин “арабасы” жүрө берет. Кайрымдуулук, оорукчанга жакшылык, аскердик кызмат, алсызга камкордук, шайлоодо ак ниет адамга добуш берүү ж.б.у.с. баары Мекенге кызматың. Ата Мекенине кызмат кылгысы келбегендер, Мекенин сүйбөгөндөр – көөдөнү бош, ар-намысы жок кишилер.

Үчүнчү окуучу:

Аз кыргыз арсыз болсок өлбөдүкпү,

Ансыз да көрбөгөндү көрбөдүкпү.
А бирок тарых күбө кече эле биз,
Жоокер кыргыз аталып келбедикпи.
Москванын алдындагы согушунда
Калың жоону токтотуп бербедикпи.
Катарында советтик көп элдердин,
Фашисттерди талкалап жеңбедикпи.

Бир кезде бабалар да мүнгүрөшкөн,
Бир кезде Азияны дүңгүрөткөн.
Бир кезде мал өстүрүп, дан өстүрүп,
Тынчтыктын тегирменин күлдүрөткөн.
Алыстан сапар улап кыргыз келет,
Арманын ичке катып, билдирбестен.
Канча бир дастандарды дилге жыйды,
Кагазга түшүрүүгө үлгүрбөстөн.
Көрөңгөлүү улут тура биздин эл,
Көкүрөгүн тынымсыз дилгирленткен (Н.Алымбеков).

Төртүнчү окуучу:

Ата Журтум сезип турам муңунду.
Абийир төгүп, түшүрдүк го туунду.
Сенде жашап, сага кылып кыянат,
Соолтукпу жүзүңдөгү нурунду.

Бүтөлбөй эч жүрөктөгү жамачың,
Бүгүн сенин сылтып кагат канатың.
Тийгизбестен бир да ташың душманга,
Тирилсечи кайра баштан Манасың.

Илдет күчөп, ичтен тайып кубатың,
Исхагыңды билем эңсеп турасың.
Өзүмчүлдөр жашаган бул тар коомдо
Өйдө карай кантип анан жыласың.

Жан багууга суу, тузунду татып ай,
Жүрөбүз го бирок ага татыбай,
Туям алсыз акыбалын өлкөмдүн,
Тытылган бир эски, жаман даакыдай.

Каран күндүн барын бойго батырган,
Кайраты мол жан экенсиң асылдан,
Кантип сага көрсөтсөм деп жардамды,
Карбаластайм, көзүм туман, башым маң...

Турпатыңа кул болууну каалабай,
Таарынттыкпы Мекен катар баалабай,
Башка өлкөгө кетүүдөбүз көбүбүз,
Кылдай кызмат аткарууга жарабай.

Келчи Ата Журт кучагыма кысайын,
Кере-кере таза абаңан жутайын.
Тагдыр балким сынап жатат эркинди,
Тартпай турчу, көңүл чөгүп ыза муң.

Ата Журтум сезип турам муңунду,
Аччы мага көөдөн толгон сырыңды.
Сенде жашап, сага кылбай бир пайда,
Сүрөм өмүр айтсам эгер чынымды.

Эл атынан тилеп сабыр бекемин,
Эртеңкиден көптү үмүт этемин.
Ким кейитсе мен сурайын чөгөлөп,
Кечир бизди туулган Ата Мекеним! (Жылдызбек Турсунбаев).

Бешинчи окуучу:

Тирүүлүктө оор жүк – көралбастык,
Тирешип, бир акылга келалбастык.
Ичкертип бараткансыйт кыргыз элин,
Ичтеги майдалыкты жеңалбастык.

Алтынчы окуучу:

Кыйындыкка дагы болсо кыргыз бараар,
Кыргыздын да асманында жылдыз жанаар.
Кыйшаңдап бийлеп кетсе, көр намыс,

Кыргыздын убалына кыргыз калаар.

Жетинчи окуучу:

Илгеркидей эмгек менен алышуу жок,

Намыс үчүн, ар үчүн жарышуу жок.

Орок менен балканын заманы өтүп,

Учурдагы жаштардын каруусу жок.

Калкымдын китеп окуу –ынагы жок,

Кара жумуш кылганга чыдамы жок,

Эштеңдешип интернеттин акылына,

Эски сөздү укканга кумары жок.

Сегизинчи окуучу:

Кыргыз элек баарына чыдап келген,

Кылымдарды кылымга улап келген.

Арзан оокат ташыбасак чет өлкөдөн,

Акылыбыз алдыга жылат белем...

Алыс эле бир кезде чайдан кыргыз,

Көчмөндөрдү сактаган айран-кымыз.

Айла-амалын үйрөнүп башка элдердин,

Аз жылдарда өзгөрдү кайран кыргыз.

Тогузунчу окуучу:

Ырыскыны терип жеш – көнгөн жумуш,
Ыйманга байланганың – жеңген жумуш.
Кадырың тебелесе кыйбас киши,
Кантсе да көңүл үчүн өлгөн жумуш

Болсо дагы учурда калкым жарды,
Мага жагат алдыга талпынганы.
Бушайман күндөрдө да учат экен,
Буюккан Ата Журттун барчындары.

Тартынбастык кыйындардын үлүшүндө,
Таңды тосуп чыгышат түн ичинде.
Кагылайын барчындарым аман болсун,
Кайтып жатам канат байлап, үмүтүмө.

Онунчу окуучу:

Алп дарыя убакыт агып жатат,
Ай-күндөр эсеп-чотун кагып жатат.
Кыйын жылдар кечээки артта калып,
Кыргыздар өзүн өзү багып жатат.

Демейде чачылса да берекебиз,
Дээрибизде жок экен көлөкөбүз.
Ушундайда аныкталат турбайбы,
Уучу куру калбаган эл экенбиз.

Он биринчи окуучу:

Ким күйөт колду сунуп өлдүк десек?

Ким сүйөт байкуштукка көндүк десек?

Эл деле моюнга алар, тарых күбө,

Кыйындыкты биргелешип жеңдик десек.

Чынын айтсам оозубузга жарашчудай,

Чыдамын кыргыз элдин эрдик десек.

Он экинчи окуучу:

Азыр кыйын тууганды тууган кылыш,

Алдыга өттү акча аркылуу кылган жумуш.

Үзүлсө эгер туугандык байланыштар,

Бул деген кыргыз үчүн “Сынган кылыч”.

Тууганчылык, ынтымак улутка дем,

Мунун өзү алга карай жылган жумуш.

Онүчүнчү окуучу:

Эсепсиз Ала-Тоонун таш байлыгы,

Эт менен айран-кымыз аш байлыгы.

Кыйчалыш доорлорду басып өткөн,

Кыргыздар өлкөбүздүн баш байлыгы.

Көрүп жатам мен дагы турмуш даамын,

Көр пенденин өлбөстүккө тырмышканын.

Башты катпай кычырап жүрөсүнөр,
Бар болгула баатыр өскөн кыргыздарым.

Он төртүнчү окуучу:

Жалаң эле күч келтирбей мээге,
Жүрөккө да кайрылган оң кээде.
Мертинсек Мекендештер дилибизден,
Эл болуудан калчудайбыз бөөдө.
Кеч болсо да эсиңе кел кыргызым,
Кең дүйнөдө өчпөсө экен жылдызың.

Он бешинчи окуучу:

Келечеги кыргыздын батыштабы,
Кымбат баалап арзанын сатыштабы.
Жайыттагы малына сереп салып,
Жамбашынан кырданып жатыштабы?

Батыш деле жол эмес күндө барчу.
Байлык барбы ал жакта дилде калчу.
Баш керек бейм мындайда калайыкка,
Пайда менен зыянын иргеп алчу.

Бүгүн байбы кой жайып жамбаштаган,
Бүгүн байбы бизнес деп далбастаган.
Жакырдыгы элимдин көкүрөктө,

Жан дүйнөсүн соолутуп алдастаган.

Өзгөртсө да биз үчүн турмуш даамын,
Өзөктөрдү түтөткөн кылмыш калың.
Күнөө коюп чоңдорго көнүп калдык,
Чоңдор деле балдары кыргыздардын.

Күйгөн токой сыяктуу жан-дилибиз,
Күнөөлүбүз чынында ар бирибиз.
Арамзаалык жуурулуп, аруулукка,
Аралашып калгандай кан-жинибиз.

Байлык деген чоң мээнет, албан жумуш,
Бабалардан балдарга калган жумуш.
Кедейликке жеткирген шалаакылык,
Кемчиликти моюнга алган дурус.
Өмүрдөгү чоң байлык – ыймандуулук,
Өлүмгө да бөксөрбөй барган дурус.

Оналтынчы окуучу:

Мекенге байлык жыйган бар,
Мекен деп жанын кыйган бар.
Мыктылар сүйөт Мекенин,
Мыктыда толук ыйман бар.

Кандай болот Ата Журттун эртеңи,
Карыз басып кайкаңдатса желкени.
Кенен карап, келечекке көз салып,
Кеменгерлер бийлесе экен өлкөнү.

Журт болсок да бүгүнкү турмуш кыскан,
Элдери тың жыгылбаска тырмышышкан.
Баатыр Манас түптөгөн дөөлөт эле,
Бар болсун, Мекенибиз Кыргызстан.

Тоо бар үчүн тоодой менин дарманым,
Тоосуз калсам, тоодой болмок арманым.
Тоодой бийик дөөлөт экен мен үчүн,
Тоолук болуп, тоону сүйүп калганым (Н. Алымбеков).

Он жетинчиокуучу:

Уулум, айланайын, кулунчагым,
Окуунду мыкты окуп өсөр чагың,
Атакең томполоңдоп, сен деп жүрөт,
Апакең арнап койгон сага жанын.
Адептүү адам болсоң билими чоң,
Актайсың, ата-энеңдин көргөн камын.
Аласың “турмуш” деген мугалимден,
Биз айтып, үйрөтө албай калган жагың.
Эмгекчил, эрки бекем жигит болуп,

Актагын Ата Журттун тузун, нанын.
Тоо-ташын Ата Журттун урмат кылар,
Улууну биз өңдөнүп сыйлап турар.
Жар күтөр, бала күтөр, жолдош күтөр,
Адам бол, Мекеним деп жыйын куар (К.Артыкбаев).

Он сегизинчи окуучу:

Учурда биз күлүп жүрбөй күлгөнсүйбүз,
Күлкүбүздү тебелеп жүргөнсүйбүз.
Каадасы көп той-топурдан баш көтөрбөй,
Карын чоймой өмүрдү сүргөнсүйбүз.
Артка тартып кыргызды кыргызчылык,
Арсыздыкты моюнга илгенсийбиз.

Улут жүзү жалаң эле кийизде эмес,
Ак калпакты шаңкайтып кийиште эмес.
Башы бүтүн кыргыз элдин салтын чанып,
Башка элдин сөөлөтүн сүйүштө эмес.

Ата Журттун ажарына тийип болбойт,
Ала-Тоо биз сүйбөсөк бийик болбойт.
Адал оокат көтөрөт турмуш баркын,
Алга сүрөйт биримдик кыргыз калкын.

Болбосо эле кыргызга кыргыз душман,

Болочоктуу журт болот Кыргызстан.
Анткени алп тоолордун арасынан,
Атактуу Манас менен Чынгыз чыккан.

Он тогузунчу окуучу:

Бул жерге жаттын көзү тийбесе экен,
Кас душман тепсеп мында кирбесе экен.
Булагы ылайланбай, гүлү соолбой,
Тоо жыты бузулууну билбесе экен.
Ата Журт кыйындыкка кабылбасын,
Душманына эч качан чабылбасын.

Көз чаптырып, мөңгү баскан аскага,
Көшүлөмүн булут жаздык жаздана.
Бул жалганда бейишимсиң, Ата Журт,
Бергим келбейт, ташыңды да башкага.

Бакыт, тынчтык бирдей келип эми жуп,
Байырласын Мекениме берип кут.
Адилдиктен, адалдыктан айрылба,
Аман болгун касиеттүү Ата Журт.

Бакыт деген – бүтпөс таттуу үмүтүң,
Бакыт деген – ден соолукта жүрүшүң.
Адал эмгек, мээнет менен абийир таап,

Мекенинде жашап, өмүр сүрүшүң (Н. Алымбеков).

Кызык экен окуп кой

(Дубал газетаса пайдаланууга жарактуу материалдар)

- Адам канчалык адилет болсо, адилеттикти ошончолук туура түшүнөт. (Цицерон).
- Жамандардын талашынан чыр чыгат, жакшылардын талашынан сыр чыгат (макал).
- Турмуш – мектеп, анын жыргалынан жыласы (кыйынчылыгы) мыкты мугалим (С.Градский).
- Турмушту ак ниеттүүлөрдөн артык эч ким көркүнө чыгара албайт (Л.Н.Толстой).
- Кырсыкка акыл чыдайт, кайрат аны менен күрөшүп, жеңип чыгат (М.Севинье).
- Жашоодо жакпайт мага жалгыз адам, ичи чаар, сырты жылма жалтылдаган. (Шекспир).
- Эки жүздүү адам өзүн да, өзгөнү да сыйлай албайт (Ж.Лабюйер).
- Көзүм жокто мени жамандаган адам – менден корккон адам, көзүмчө мени мактаган адам – мени жек көргөн адам (кытай макалы).
- Биз эмнени көп ойлосо, ойлонуп отуруп, аларды жашообузда ишке ашырабыз (Р.Бах).
- Турмушта кыйынчылыкты жеңүүнүн эң оңой жолу – аны кыйынчылык катары көрбөй, жакшылыкка жеткирүүнүн бир баскычы катары кароо (Б.Акунин).
- Кыраакылыгы жок акыл-эс көбүнчө күмөн санайт, чечкиндүү эмес болот. Ал эми кыраакылыгы бар, акыл-эстүү адам мээримдүү, чечкиндүү, тынч болот.
- Акыл-эстүүлүк менен жакшы ой – мээнин функциясынын жетишкендиги. Кыраакылык – адамдын рухунун биринчи даражадагы касиети. Кыраакылык аркылуу адам жетүүчү (мүмкүн болгон) эң

жогорку бийиктик – акылмандуулук. Кимге акылмандуулук берилсе, анда ал улуу жетишкендиктин ээси.

- Көз кубулуштун тышкы көрүнүшүн көрөт. Кыраакылык аркылуу адамдын ички мазмун-маңызын, пайдасын, максатын көрөт, адамдын аракетинин себебине көңүлүн бурат. Кыраакылык акылдан эмес, ал ойчулдуктан да эмес. Адам аракеттенгенде акыл-эстен жогору ойго көтөрүлүүгө жөндөмдүү болгон сыяктуу, кыраакылык да ойчулдуктан жогору көтөрүлүүгө мүмкүндүк. Жогорку зат берген адамдын жогорку жөндөмү – аң-сезим. (Руми)
- Атак жыттуу ууга окшош, анткени ал жүрөктүн рухий кубатынан ажыратат. (Курманжан датка).
- Ыймансыздыктан кутулбаган адам эркиндикке жетем деп күткөнү – куру бекер убара. Жолум болбоду деп үмүтсүз болбо, анда анархияга (тартипсиздикке) жол бересиң, жакшылыктан үмүт үзбө, үмүтсүздүк адамдын өнүгүүсүнө жолтоо болот. Ал адамдын жеңишке умтулуусун, эркин өлтүрөт. Үмүтсүздүк – моюнга илинген, адамды муундурган илмек сыяктуу (Курманжан датка).
- Адамзат материалдык жана рухий байлыкты тандаган эки ажырым жолго келди. Бири адамзаттын жарымын үмүтсүздүккө алып келди, экинчиси азаптан кутулууга алып келе жатат. Экинчи жолду издегиле.
- Акылдан ажыраган адамдар үчүн эң бактысыз – туура ой жүгүрткөн адам. Акылы оопай болгон адам акылы ордундагы адамдардын арасында болсо, ал эң бактысыз. “Каргалардын ичинде шумкар карып, качырлардын ичинде тулпар карып”.
- Адамдын рухунун душманы – системалуу майрамдоо, шапар тээп, сайрандоо, тойлорду, атакты эңсөө. Жашоонун андай жолу адамдын бүгүн болбосо эртең, рухун сындырып, чабал кылат.
- Тарбия көрбөгөн адамга акыйкат жолду көрсөтүү кыйын. Акылы адашкандарды (көз карашы туура эмес калыптанган адамды) тарбиялоо кыйын. Бирок чыныгы мугалим баарына чыдап, чын жүрөгүнөн жол көрсөтүшү керек.
- Жардылык дегенибиз – акчасыздык эмес, ал – билимсиздик, аң-сезимдин төмөндүгү, ойдун пастыгы, ниеттин бузулгандыгы, ишке жөндөмсүздүк б.а. рухий жардылык – чыныгы жардылык. Ошондуктан билимсиз байдын ою жарды.
- Аң-сезимдүүлүк, ниеттин тазалыгы – адамдын руханий динамикасынын жемиши. Рухий өнүгүүгө олуттуу мамиле кылбаган адамдардын көз жашы да чын жүрөктөн эмес, жалганга толгон.

- Абай Кунанбаев чочколор өткөн жерде жылкыларды жолотпой, таза чөп өскөн тарапка айдачу.
- Жашы улгайып калган чоң адам аюнун, Микки Маустун кийимин кийип, тайрандап бийлесе, балдарга адептин кандай үлгүсүн көрсөтөт? Баланын баладай, чоңдун чоңдой болгону дурус.
- Көр турмуштун башаты – ысырапчылыктан. Турмуштун тымызын өртү – ысырапчылык. Үнөмчүл – дайым утушта болот. Жоомарттын сарамжалы дагы үнөмдөн башталат (Курманжан датка).
- Намыс – адамдын адамдык өлчөмү, анын кишичилик даражасынын бийиктик ченеми (Касым Тыныстанов).
- Текебердик жана зулумдук – улуулуктун апааты. Жумшактык жана назиктик – инсандын зыйнаты, уят-сыйыт анын эң эле кооз жана жагымдуу “кийими” болуп саналат (Касым Тыныстанов).
- Кылычтын мизи, найзанын учу менен аткарууга мүмкүн эмес болгон көп иштер жумшактык, кичипейилдик менен аткарылат. Каардануунун залалы каарданган адамдын өзүнө тийет (Шофий).
- Ак көңүл адамдын эң жаман сапаты өз пикиринен – кайтуусу, кайырырайымдуулуктан баш тартуусу. Бакылдын жакшыраак сапаты – бакылдыкты четке кагуусу (Жомосиб).
- Башкаларга бакыт издеген адам бакытка өзү туш болот (Августин).
- Баалуулугу төмөндөбөгөн үч нерсе бар: күндүн нуру, эненин сүтү, баланын күлкүсү.
- Түндөгү кыял түмөндөгөн ыйманды качырат. Жаман нерсе – от тамызуу кыялга, Ал бир күнү учуратат зыянга.
- Ат арыктыгынан, катын карыптыгынан бузулат. Жаны ачыган аялдын жаагы ачылат.
- Боло элек окуялардын ишке ашуусуна ашыкпагыла, мөмөсү жетиле элегинде алманын түшүп калышы, боюнда бар аялдын ара төрөшү – проблема.
- Ыйман – өмүрдүн кубаты (Л.Н. Толстой).
- Кайдигерликтен көнүмүш адат туулат. Андай адат ачкычы жоголгон кишен сыяктуу (А.Перрун).
- Оюна келгенди оттогон адам ойго келбеген жагымсыз сөздөрдү угууга мажбур болот (Левинсон).
- Кайдигерликтин үч белгиси бар: көп көңүл ачуу, көп уктоо, көп жаңылуу (Л.Н. Толстой).
- Колумдагы нерселерге топук кылып, менде жок нерселерди ойлобосом, өзүмдү бактылуу сезем (Л.Н. Толстой).

- Мугалим – караңгыда жарык чачкан чырак сыяктуу, ар жыл сайын мөмө берген дарак сыяктуу.
- Жүрөктү акча, алтын, атак, байлык, бийлик ж.б. ээлеп алса, ыйманга орун калбайт. Адамга эки жүрөк берилген эмес. Жүрөктү ыйман ээлгени дурус.
- Айрым ата-энелер балдарына таалим-тарбия берүүдө ойлонбой калган кары сыяктуу, “менин айтканымды кыл” деп отуруп, шумкардай ниети бар баласын, алсыз чымчыктын абалына жеткирет. Тулпардай мүмкүнчүлүгү бар баласын, качырдай кашаң кылат.

МАЗМУНУ

Киришүү	3
1. Акыл байлыгы – азбас байлык. Акылы аздын азабы көп.....	4
2. Мактанчаактын сөзү чоң, мааниси жок. Текеберчиликтин зыяндуулугу..	9
3. Кеп маданиятына жеткиликтүү көңүл бөлүнбөгөнүктөн пайда болгон көйгөйлөр, андан чыгуунун жолдору	14
4. Билимдүүгө дүйнө жарык, билимсиздин көөнү карып.....	23
5. Ырыс алды ынтымак.....	28
6. Калп айтуу, жалаа жабуу, алдамчылык.....	32
7. Адептүүлүктүн мыйзамдары.....	34
8. Достуктун мааниси.....	38
9. Коомду регресс жолуна салган терс сапаттар: трайбализм, коррупция, кошоматчылык.....	42
10. Ата Журтум – асыл Мекеним.....	46
11. Кызык экен окуп кой.....	58
12. Мазмуну.....	62
13. Адабияттар.....	63

Адабияттар:

1. Абрашов С.А. Духовно-нравственное воспитание в системе дополнительного образование в условиях малого города. //Педагогика. №8. 2009).
2. Абдырахманов Т.А. “Эки доор адамдары”. И.Арабаевдин педагогикалык ишмердиги.

- Бишкек. 2013.
3. Алимбеков А. Кыргыз элинин билим берүү салттары. Бишкек. 2001.
 4. Анисимов В. Обойдемся без выражений! Сквернословие как проявление вербальной агрессии. //Журнал «Здоровье детей» №1. 2009.
 5. Асипова Н.А., Ткачева С.А. Методика воспитательной работы. Каракол. 2014.
 6. Болдырев Н.И. Классный руководитель. – М., Просвещение. 1999.
 7. Бекбулатова А.Р. Социально-культурный облик кыргызских сельских женщин в 80-годов ХХ века. Автореферат дисс.философии. Бишкек.2003.
 8. Байгазиев С.О. Педагогикалык руханият. Бишкек. 2008.
 9. Борочоров Ж. Ааламдашуу доорундагы үй-бүлө. Бишкек. 2013.
 10. Гершунский Б. С. Философия образования для ХХI века. М., 2002.
 11. Гершунский Б.С. Менталитет жана билим берүү. М., 1996.
 12. Гершунский Б.С.. Концепция самореализации личности в системе обоснования ценностей и целей образования. //Народное образование. №1. 2010.
 13. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4-х тт. Т. 2. – М.: Русский язык. Медиа., 2003.
 14. Жусупбеков Дж. Основные уровни этнической идентичности намадов: социально-философский анализ. Автореферат. Дисс. Д.фил.н. Бишкек.2010.
 15. Жунусалиев Б., Бекчороева Ж. Турмуш сабактары. Бишкек. 2012.
 16. Закиров А., Мурзаев М.С. Этнопсихология. Ош. 2015.
 17. Исамидинов И. Ааламдашуу доорунда жаштардын тарбиясы. //Мугалим. №2. 2014.
 18. Кукушин В.С. Общие основы педагогики.учеб. пособие для студ. пед. вузов. – Ростов н/Д.: МарТ. 2002. – 224 с.
 19. Кукушин В.С. Теория и методика воспитательной работы. учеб. пособие. – Ростов н/Д.: МарТ. 2002.
 20. Кыргыз макал, лакап, учкул сөздөрү. Жыйнаган Мухаммед Ибрагим. Бишкек. 2008.
 21. Кубатова А.Э. “Кыргызстанда жадидчилик кыймылы”. Жаңы усул менен окутуу кыймылы. Бишкек.2012.
 22. Касаболотов Ж. Күйгөндөн айтам бир сабак. Кут билим. 29.08.2008.
 23. Константинов Н.А. История педагогики. М., 1974.
 24. Курманов Ж. //Кыргыз тили. №12-13 (165-166).2015. 06.26.
 25. Лазарев С.Н. Диагностика кармы. 8- 9-часть – СПб. 2005.
 26. Луиза Хей. Новейшая энциклопедия здоровья и счастья. М., ОЛМА-Пресс.2006.
 27. Макдоуэл Дж. Жыныстык тарбия боюнча мифтер. Калифорния. 1991.
 28. Мацкевич И.К. Казакская семья: контекст для этнопедагогического подхода. Этнопсихология жэнэ этнопедагогика. Алматы. “Казак университети”. 2007.
 29. Мурадов А. “Кыргыз элдик педагогиканын табиятынын жаралышы. Шоокум. 2015. №12 (88).
 30. Мамытова Г. Жалгыздыктын биологиялык, психологиялык, социологиялык негизи. Шоокум. 2015.№12 (88).
 31. Менин дүйнөм жана мен. Сүйүү жолу. Мугалимдер үчүн колдонмо. Түзүүчү М. Станеки-Козвоски. – М., 1994.
 32. Михайлин В. Тропа звериных слов: Пространственно ориентированные культурные коды в индоевропейской традиции. - М.: НЛЮ, 2005, с. 331-360.
 33. Мадимаров М. Биз ким элек, ким болдук? “Исламда илим жана билим” аттуу I Республикалык симпозиумдун жыйнагы. Бишкек. 2008.
 34. Мурзаibraимов Б. Мугалим – мөмөлүү дарак. Бишкек. 2015.
 35. Немов Р.С. Психология. – М., 2007.1-т.
 36. Никандров Н.Д. Общечеловеческие ценности и воспитание. //Педагогика. 1997. № 36.
 37. Подласый И.П. Педагогика. – М.: Владос, 2003. – 107 с.
 38. Приримкулов А. О культурной деградации общества. //Даникер. Билим менен дүйнөнү багынтабыз. Маданий-агартуучу жаштар журналы. 2012. №6.
 39. Раимкулова Г. Не убивайте матом хромосому. //Данакер. Маданий агартуу жаштар журналы.

№6. 2012. 54-55-б.

40. Рожков М.И., Байбородова Л.В. Организация воспитательного процесса в школе. М., Владос.2001.
41. Сабитов. М.А. Светлое будущее миф или реальность. Сб. ст. Автора о духовности и её роли в жизни человека и общества. Бишкек: Наука и образование. 2005.
42. Стоун Р. Небесная – 911. Как обращаться за помощью к правому полушарию мозга. – Киев: София, 2000. – С.190.
43. Семенюк Л.М. Психологические особенности агрессивного поведения подростков и условия его коррекции. – М.: Флинта, 2003.
44. Советский энциклопедический словарь. гл. ред. Прохоров А.М.– М.: 1980.
45. Сергеева В.П. Технология деятельности классного руководителя в воспитательной системе школы. – М., 2008.
46. Ушинский К.Д. Человек как предмет воспитания: опыт педагогической антропологии. О народности и общественном воспитании.– М., 1978.
47. Харисова Л.А. Духовно-нравственное воспитание школьников. М., 2002.
48. Хентиг Х.Ф., Лагодина Е.Н., Кризис воспитания. Как спасти будущее наших детей. – М., 2012.

